

DOMAGOJ VIDOVIĆ

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Ulica Republike Austrije 16, HR-10000 Zagreb
dvidovic@ihjj.hr

TOPONIMIJA SELA ZAVALA, GOLUBINAC, BELENIĆI I KIJEV DO U POPOVU

U radu se, na temelju terenskoga i arhivskoga istraživanja, obrađuje oko 500 toponimskih različenica sela Zavala, Golubinac, Belenići i Kijev Do smještenih u jugoistočnome dijelu Popova oko srednjovjekovnoga Popovskoga grada. U prvome se dijelu rada obrađeno područje smješta u zemljopisni i povijesni kontekst. U drugome se dijelu rada iznose demografski podatci s obzirom na to da je navedeno područje bilo izloženo velikim migracijama te promjenama u narodnosnome i vjerskome sastavu stanovništva. U trećemu se dijelu rada autor osvrće na bitne jezične značajke mjesnih govora, poglavito one koje bi mogle pridonijeti rekonstrukciji njihove predmigracijske slike, a u četvrtome se tumače mjesni ojkonimi i opisuju pojedina naselja. U petome se, središnjemu dijelu rada opširno razrađuje mjesna toponimija.

1. Uvod

Popovo, područje u neposrednome dubrovačkom zaleđu (*locus in retroterra Ragusii*), sa sjeverne je strane zatvoreno visokim vapnenačkim masivom, kroz Popovsko polje protječe rijeka Trebišnjica zbog čijega je plavljenja sve do najnovijih vremena prijelaz sa sjevera na jug bio nemoguć i do šest mjeseci, a s juga ga zatvara povijesna granica Dubrovačke Republike i Osmanlijskoga Carstva, tj. današnja hrvatsko-bosanskohercegovačka granica, koja neprirodno razdvaja južni dio Popova od susjednoga Dubrovačkog primorja. Popovo se dijeli na više prirodnih i povijesnih cjelina. Izdvajaju se dva temeljna prirodna potpodručja: *Donje polje* (obuhvaća područje od Zablatka kod Hutova na zapadu do Ravna i Koteške vale na istoku; sjeverna je granica Hrasno, a južna hrvatsko-bosanskohercegovačka državna granica) i *Gornje polje* (istočno od Donjega polja; istočna je granica Lug, sjeverna Ljubinja, a južna međudržavna granica). U povijesnim se vrelima župa Popovo spominje u 12. st. kao jedna od devet srednjovjekovnih humskih župa (Šišić 1928: 327). Područje popovske župe obuhvaćalo je znatno veći

prostor od područja na koje se odnosi suvremeni toponim Popovo. Dijelilo se na manja upravna područja: *Donje polje* (u kojemu neki povjesničari izdvajaju Trebimlju kao samostalno potpodručje¹) i *Gornje polje, Lug* (područje obraslo niskim raslinjem uz Trebišnjicu koje se nalazi između današnjega Popova i Trebinja), *Bobane* ili *Nahiju* (vlaški katun nazvan po vlaškomu rodu koji je nakon osmanlijskih osvajanja prerastao u samostalnu upravnu jedinicu – nahiju, tj. upravnu jedinicu koja je podudarna srednjovjekovnoj župi – iz koje se kadšto izdvaja područje *Žurovića*, nazvano po istoimenome vlaškomu plemenu, a koje se nalazi u neposrednome zaleđu Rijeke dubrovačke; koncem srednjovjekovlja, prije vlaško-ga naseljivanja, navedeno se područje nazivalo *Površ*²) te *Ljubinje*. Dio se pak Popova koji obuhvaća sela *Kijev Do, Beleniće, Golubinac* i *Orahovi Do* neposredno nakon osmanlijskih osvajanja prozvao *Timar* (< *timar* ‘feudalni posjed’ < tur. *timar*; usp. P. Anđelić 1999: 31–36).

U ovome se radu obrađuje toponimija sela Zavala, Golubinac, Belenići i Kijev Do smještenih u neposrednoj blizini Popovskoga grada, srednjovjekovne utvrde koju neki povjesničari nazivaju Gradom Hercega Stjepana. Utvrda se spominje u povelji napuljsko-aragonskoga kralja Alfonza V. od 19. veljače 1444. godine kao *Pohost, castello con contato* u kojoj se potvrđuju posjedi Stjepana Vukčića. Od utvrde je očuvan četvrtasti toranj zidan od lijepo kresanoga kamena u žbuci, visine oko 20 metara s četirima katovima (Redžić 2009: 166). Razvaline se utvrde nalaze na teško pristupačnim obroncima brda Klisura između Zavale i Belenića.

Selo je Zavala srednjovjekovno upravno i crkveno središte Popova. Smješteno je na ulazu u prodolinu *Dubravu*. Dubravom su stari Slaveni označivali listopadnu šumu koja je za njih imala i mitološko značenje. Dub je, naime, u slavenskoj mitologiji označen kao sveto drvo, a da su se tragovi tih vjerovanja održali gotovo do danas, zorno pokazuje činjenica da su se pod dubovima održavali seoski zborovi, a tijekom osmanlijske okupacije ondje su se nahodila i oltarišta (usp. toponim *Pratarska sopra* između Češljara i Golubinca). Zanimljivo je da se na istočnome obodu Dubrave nalazi brdo *Tr(e)štenik* (psl. **trěskъ* ‘grom’) čije ime upućuje na kult Peruna Gromovnika u koji se pretočilo štovanje sv. Vida, sv. Jurja, sv. Ilije, ali i sv. Mihajla/Mihovila. U Dubravi tako nalazimo dva toponima motivirana mogućim ruševinama crkava posvećenih svetcima u čiji se kult pretakalo Perunovo štovanje. Prvi je toponim *Miljava/Miljeva crkva* u Zavali nad ulaskom u prodolinu Dubravu, na brdskome pristranku iznad Zavale, na kojoj je po predaji (koju arheološka istraživanja tek trebaju potvrditi) postojala katolička crkva sv. Mihajla/Mihovila. Drugi je toponim *Ilijino brdo*. Naime, mjesni neverini popraćeni grmljavinom, koje Popovci promatraju s padina Ilijina brda, dolaze s Tr(e)štenika.

¹ Često se naglašava kako je Trebimlja po svojem položaju mnogo povezanija s Dubrovačkim primorjem nego s ostatkom Popova.

² Danas se tako naziva područje istočno od Bobana prema Trebinju.

Crkva sv. Ilije spominje se u povijesnim vrelima u nedalekome Orahovu Dolu, a možda se nalazila na Ilijinu brdu napogled mogućemu Perunovu svetištu. Zavoski zaselak Češljari baština je srednjovjekovnih velikaša Nikolića te istočno od njega Zavala graniči sa susjednim Golubincem.

O povezanosti Golubinca sa Zavalom svjedoči podatak da se dio Popovskoga polja pod Zavalom naziva *Golubinačkim poljem*. U samome selu bilježim toponim *Dabišin do* koji bi se mogao povezati s imenom bosanskoga kralja Stjepana Dabiše (1391. – 1395.) čiji su „ljudi“ Nikolići stanovali u obližnjim Češljarima. Moguće je da je osobnim imenom Dabiša motivirano i prezime Dadić u obližnjim Belenićima. Golubinac, Belenići i Kijev Do graniče s Bobanima³, područjem prozvanom po vlaškomu rodu Bobani koji je (osim u današnjim Bobanima) stanovao i na području navedenih popovskih sela, u Lugu te u okolici Osojnika u Dubrovačkome primorju (Kurtović 2011: 665–667). Godine 1465. kao katunari se među Vlasima Bobanima (koji su bili vazali vojvode Sandalja Hranića te njegovih nasljednika Stjepana Vukčića Kosače i Vladislava Kosače) spominju braća Ivan i Pokrajac Miljenović (Kurtović 2011: 666) čiji bi spomen mogao biti očuvan u toponimu *Miljanović dolina* u Kijevu Dolu. Sela Belenići i Kijev Do, smještena nekoliko kilometara istočnije od Golubinca, stoljećima je povezivala zajednička crkva sv. Ilije, nekoć župne crkve jugoistočnoga dijela Popova, Bobana, Žurovića i Trebinjske šume. Na moguća bi mjesta porušenih srednjovjekovnih crkava mogli upućivati toponimi *Spasovo brdo* na Belenićima i *Mratna dolina* u Kijevu Dolu. Na Belenićima se kao osobit spomenik popovskoga graditeljstva izdvaja Džamonjina kuća s kamenim svodom.

Iako nekoć isključivo katoličko, područje je koje se obrađuje u ovome radu od 16. st. izloženo snažnomu popravoslavljanju ponajprije iz zavoskoga manastira. O prelasku mnogobrojnih Popovaca na pravoslavlje pisao sam u prethodnim radovima (usp. D. Vidović 2008, 2009c i 2011). U ovome radu iznosim tek neke podatke o povlačenju katolika iz Bobana (i, dakako, Žurovića koji im pripadaju) koje nalazimo u mnogobrojnim povijesnim dokumentima. Tako zadarski dominikanac Josip Bonaldi 1644. u Orahu u Žurovićima spominje porušenu crkvu sv. Tekle (na čije postojanje upućuju toponimi *Čečkina crkva* i *Čečkin dô*;⁴ Sparavalo 1979: 80), a crkvu su sv. Petra na Zaplaniku (kod koje je isti dominikanac vodio bogoslužje) tijekom 18. st. preuzeli pravoslavci. Još 1624. u trebinjskome okrugu živi oko 230 katolika, a po popisu iz 1639. katolici u većemu broju u Žurovićima žive u Grepcima i Kaladžurđevićima (gdje su i danas većina), u Orahu, Slavogosti-

³ Pojedini povjesničari navedena naselja drže dijelom Bobana, no i tijekom postojanja popovske i beleničke župe navedeno se područje uvijek smatralo dijelom Popova, a i danas se ravanjska župa prostire do Kijeva Dola i Belenića, dok katolici na području Žurovića pripadaju katedralnoj župi u Trebinju.

⁴ Naglašeni su samo toponimi koji se nalaze izvan obrađenoga područja.

ćima i u napuštenome selu Berovići kod Začule. I dok su Hrvati živjeli u Bobanima i Žurovićima te gradu Trebinju (gdje su 1895. činili oko 38 %⁵, 1948. oko 8 %, a danas čine manje od 1 %) s prigradskim naseljima u znatnome broju i u 20. st., katoličke su enklave u Lugu i Zupcima gotovo potpuno iseljene nakon Drugoga svjetskog rata.

Upravo je zbog višestoljetnoga stalnog povlačenja Hrvata iz područja istočno od Ravnoga crkva sv. Ilije na Belenićima postala duhovnim središtem malobrojnih preostalih Hrvata na području istočno od Zavale. S obzirom na to da su jugoistočno Popovo, Bobani i Žurovići (izuzmemo li Trebinje) najistočnija točka u kojoj su istočnohercegovački Hrvati u znatnijemu broju opstali do današnjih dana, da su sela Belenići i Golubinac te zaselak Češljari danas potpuno napušteni, a sličnu bi sudbinu uskoro mogli doživjeti i Kijev Do i Zavala, mjesni su toponimi prikupljeni u posljednji trenutak od ostatka ostataka jedne iznimno snažne i kulturno bogate hrvatske zajednice, koja je baštinila tradiciju tisućljetne Trebinjske biskupije, najstarije hrvatske katoličke biskupije u Bosni i Hercegovini. Hrvatska je sakralna i imenoslovna baština u istočnoj Hercegovini u nekim dijelovima te pokrajine nadživjela njezine nositelje i više od petsto godina. Za to su osobito zaslužni ispitanici. U prvome redu zahvaljujem (abecednim redom) Mati Leti i Andriji Lučiću, čije me je poznavanje mjesne toponimije uistinu zaprepastilo. Zahvaljujem na podacima i Ivi i Jeli Krečak te Ivi Čoriću. Na koncu zahvaljujem i Stanislavu Vukorepu s kojim sam pripremao i obavio terensko istraživanje te čije je iskustvo i poznavanje mjesne povijesti i terena na temelju kojega je osmislio vlastitu metodologiju prikupljanja toponomastičke građe ovaj rad učinilo potpunijim.

2. Osvrt na demografske prilike

U srednjovjekovnim dokumentima nema potpunoga popisa naselja u Popovu. Prvi cjelovit popis pučanstva nahodimo na početku osmanlijske vladavine 1475. – 1477. Po tome se popisu od današnjih naselja obuhvaćenih ovim radom spominju Kijev Do (u kojemu je živjelo 7 obitelji), Zavala (u kojoj je živjelo 15 obitelji i 2 neženje), a na području se današnjih Češljara najvjerojatnije prostiralo selo Poljičani (u kojemu je živjelo 10 obitelji i 2 neženje; Aličić 1985: 486, 488, 519). To možemo zaključiti na temelju povijesne toponimije jer se u naselju Poljičani spominje toponim *Nerazi do* (Aličić 1985: 493), a u Češljarima bilježim toponim *Nereza* (jezično je pak zanimljivo da su negdašnji toponimi kao što je *Nerez* preimenovali u *Nerađe*, a *Rez* u *Rađevica* te da su *Sjenice* postale *Šćenice*). Na temelju demografskih pokazatelja procjenjujem da je u tim trima selima živjelo oko 220 stanovnika. Riječ je o poprilično velikome broju koji je prije okupacije vjerojatno bio i mnogo

⁵ Po tome je popisu u Trebinju bilo gotovo dvostruko više katolika (482) nego pravoslavaca (275).

veći. Na temelju velikoga porasta broja stanovnika Dubrovačke Republike u 15. st. i činjenice da je u Donjoj Hercegovini po popisu iz 1475. – 1477. zabilježeno 35,2 % napuštenih naselja, logično je zaključiti da se dobar dio stanovnika toga područja iselio upravo na dubrovačko područje (usp. Krešić 2010: 123).

Zemljovid 1. Neretvanska krajina, južni dio Donje Hercegovine te zapadni i središnji dio Dubrovačkoga primorja⁶

Današnja su popovska naselja uglavnom bila oblikovana već u 17. st. te se popisi naselja koje su sastavljali trebinjsko-mrkanski biskupi i župnici ne razlikuju mnogo od popisa naselja nastalih prema službenim popisima stanovništva.

⁶ Zemljovid je izradio Branimir Brgles na čemu mu ovom prigodom zahvaljujem. Podcrtana su naselja u kojima sam obavio dijalektoška istraživanja.

Tako se godine 1624. u popisu fra Blaža Gračanina spominje selo Kinda (vjerojatno Kijev Do) sa 16, Belenići s 15 i Golubinac s 12 katoličkih kuća. Češljari se i Zavala u popisu ne spominju. Po demografskim pokazateljima te je godine na obrađenoj području moglo živjeti oko 430 katolika.

Godine 1639. u popisu fra Dominika Andrijaševića Belenići broje 7, Kijev Do 5, a Zavala (tada pod imenom Čengići) 4 katoličke obitelji (Jačov 1983: 401). Golubinac i Češljari se ne spominju, a broj je katolika na Belenićima i u Kijevu Dolu prepolovljen. Po demografskim pokazateljima na obrađenoj je području 1639. moglo živjeti oko 160 katolika.

Godine 1733. sofijski nadbiskup i apostolski upravitelj Trebinjsko-mrkanske biskupije Marko Andrijašević u svojem izvješću donosi broj katolika i katoličkih obitelji po selima navedene biskupije te broj pravoslavnih i muslimanskih obitelji. Obrađeno je područje tada pripadalo ravanjskoj župi. Najnaseljenije je selo toga područja bio Golubinac s 99 katolika u 10 obitelji, slijede Belenići sa 75 katolika u 13 obitelji, u Kijevu Dolu živio je 51 katolik u 6 obitelji, dok je u Češljarima živjelo 35 katolika u 5 obitelji. U navedenim je selima živjelo 260 katolika u 34 obitelji te u njima nije živio ni jedan pravoslavac ni musliman. Zavala nije bila zasebno popisana. Možda je bila popisana unutar Čvaljine u kojoj su u 5 kućanstava živjela 34 katolika uz 21 pravoslavnu te 3 muslimanske obitelji (Krešić 2006: 450).

Po austrougarskome popisu iz 1879. (Popis 1895: 118) na obrađenoj je području živjelo 567 stanovnika, od čega 375 (66,14 %) katolika i 192 (33,86 %) pravoslavca. Na Belenićima (139) i Golubincu (88) živjeli su samo katolici (ukupno njih 227), u Zavali (koja u službenim popisima obuhvaća i zaseoke Budim Do, Češljari i Muhareva Ljut) 108 (57,45 %) pravoslavaca i 80 (42,55 %) katolika, a u Kijevu Dolu 84 (55,26 %) i 68 (44,74 %) pravoslavaca (Popis 1879: 118). Po popisu iz 1895. (Popis 1895: 566–571) Zavala je imala 233 stanovnika, od čega 130 (56,03 %) pravoslavaca, 101 katolika (43,53 %) i 2 (0,86 %) muslimana, Kijev Do 165 stanovnika, od čega 94 (56,97 %) pravoslavca i 71 (43,03 %) katolika, Belenići 135 (sve katolici), a Golubinac 88 stanovnika (sve katolici). Ukupno je na obrađenoj području živio 621 stanovnik, od čega 395 (63,61 %) katolika i 224 (36,07 %) pravoslavaca te 2 (0,32 %) muslimana.

Po procjeni Ljube Mićevića (Filipović-Mićević 1959: 72) godine 1938. u Zavali su bila 64 kućanstva, od čega 37 (57,81 %) srpskih, 26 (40,63 %) hrvatskih i 1 (1,56 %) bošnjačko, u Kijevu Dolu 31 kućanstvo, od čega 16 (51,61 %) srpskih i 15 (48,39 %) hrvatskih te na Belenićima 26 i Golubincu 17 katoličkih kućanstava. Ukupno je na obrađenoj području 1938. bilo 138 kućanstava (oko 950 stanovnika), od čega 84 (60,87 %) hrvatskih, 53 (38,41 %) srpska i 1 (0,72 %) bošnjačko. Uoči Drugoga svjetskog rata na obrađenoj je području živjelo oko 300 katolika, od kojih je u Drugome svjetskom ratu smrtno stradalo 102, tj. više od trećine (31 na Belenićima, 25 u Češljarima, 22 na Golubincu, 16 u Kijevu Dolu i 8 u Zavali; usp. Puljić-

-Vukorep-Bender 2001: 407). Iz navedenih je podataka razvidno da se za vrijeme Kraljevine Jugoslavije broj stanovnika (poglavito Hrvata koji su bili izloženi velikim političkim pritiscima) na obrađenome području poprilično smanjio.

Sve do 1960-ih godina stanovništvo obrađenoga područja raste unatoč velikim ratnim stradanjima, no postoje određene razlike u kretanju stanovništva unutar pojedinih naselja. Tako stanovništvo Belenića i Golubinca stagnira (godine 1948. na Belenićima su živjela 144 stanovnika, a na Golubincu njih 99, dok 1961. godine na Belenićima stanuje 136, a na Golubincu 92 stanovnika). Istodobno stanovništvo Kijeva Dola i Zavale raste. U Zavali je tako 1948. živjelo 280 stanovnika, a u Kijevu Dolu 194, dok je 1961. godine u Zavali živio 331 stanovnik, a u Kijevu Dolu njih 207. Stanovništvo počinje znatnije opadati 1971. (Belenići su tada imali 101, Golubinac 70, Kijev Do 175, a Zavala 302 stanovnika), a demografski ga uništava ukidanje željezničke pruge 1976. godine. Treba napomenuti da je stanje u Zavali poprilično povoljnije nego u ostalim selima. Već po popisu iz 1981. godine Golubinac je imao samo 12 stanovnika, a 1991. godine 11 (čak sedam puta manje nego 1948.). Na Belenićima je 1981. godine živjelo tek 40 stanovnika, a 1991. godine tek 12 stanovnika, čak 12 puta manje nego 1948.). U Kijevu Dolu stanovništvo se 1948. – 1991. smanjilo pet puta (1981. godine ondje su živjela 103, a 1991. godine 38 stanovnika), a u Zavali triput (godine 1948. godine ondje je živjelo 280, a 1991. godine 105 stanovnika). Narodnosni je sastav velikim valom iseljavanja posve poremećen. Tako je 1981. godine u Zavali bilo 212 stanovnika, od čega 137 (64,62 %) Srba, 45 (21,22 %) Hrvata i čak 28 (18,79 %) Jugoslavena, u Kijevu Dolu 103 stanovnika, od čega 65 (63,10 %) Hrvata, 37 (35,92 %) Srba i 1 (0,97 %) Bošnjak. Na Belenićima je živjelo 39 (97,50 %) Hrvata i 1 (2,50 %) Bošnjak, a na Golubincu su živjeli isključivo Hrvati. Na obrađenome je području, dakle, 1981. godine živjelo 367 stanovnika, od čega 174 (47,41 %) Srbina, 171 (46,59 %) Hrvat, 28 (7,63 %) Jugoslavena i 2 (0,54 %) Bošnjaka. Godine 1991. naziru se već obrisi posvemašnje demografske katastrofe. Po popisu iz te godine u Zavali je živjelo 105 stanovnika, od čega 88 (83,81 %) Srba, 13 (12,38 %) Hrvata i 4 (3,81 %) Jugoslavena, u Kijevu Dolu 38 stanovnika, od čega 23 (60,53 %) Hrvata i 15 (39,47 %) Srba. Na Belenićima i Golubincu živjeli su isključivo Hrvati. Na obrađenome je području, dakle, 1991. godine živjelo 166 stanovnika, od čega 103 (62,05 %) Srbina, 59 (35,53 %) Hrvata i 4 (2,41 %) Jugoslavena. Hrvati su tako pred Domovinski rat postali izrazita manjina na području gdje su uoči osmanlijskih osvajanja bili isključivi narod te u kojem su 1733. – 1971. činili izrazitu većinu. Osim ratnih stradanja uzrok promjeni narodnosnoga sastava valja tražiti i u obilnome iseljavanju nakon 1945. godine uvjetovanom nemogućnošću zapošljavanja i političkim pritiskom. Po službenim podatcima 1991. u Republici Hrvatskoj živjelo 413 Hrvata rođenih na području obrađenih četiriju popovskih sela: 145 s Belenića, 101 iz Kijeva Dola, 87 s Golubinca i 80 iz Zavale, čak osam puta više nego što ih je po popisu iz iste godine

živjelo u zavičaju.⁷ Većina se stanovnika obrađenih sela preselila na dubrovačko područje.

Dana 13. studenoga 1991. pripadnici JNA pobili su 8 staraca u Kijevu Dolu, što je prvi masovni zločin nad civilnim stanovništvom u BiH (više o tome u Raguz 2003). Popovo i Bobane oslobodile su u svibnju i lipnju 1992. zajedničkom akcijom postrojbe HVO-a i HV-a te je Daytonskim sporazumom čitavo područje pripalo Federaciji BiH. Obrađeno područje administrativno pripada Općini Ravno u Hercegovačko-neretvanskoj županiji. Danas u Zavali s Budim Dolom i Muharevom Ljuti živi petnaestak stanovnika, na Kijevu Dolu živi desetak osoba, dok su Belenići, Golubinac i zavoski zaselak Češljari posve napušteni.

3. Neke zanimljive značajke mjesnih govora

Mjesni govori u Zažablju i Popovu svrstavaju se u skupinu novoštokavskih ijekavskih govora, no u njima su, ponajprije zbog izoliranosti navedenoga područja, uočuvane neke naglasne, fonološke, morfološke i sintaktičke značajke koje bacaju novo svjetlo na dosadašnju podjelu štokavskih dijalekata.

Na fonološkoj je razini bitno da se *jat* u dugim slogovima izgovara dvosložno (*čijēv, mijēh, lijēk, bijēlo*)⁸, a kratki *jat* daje *je* (*bjēžat, vjētar*). U mjesnim su govorima, poglavito onima bližim rijeci Neretvi i moru, česti ikavizmi (od kojih su poneki i veoma stari). Kratki *jat* iza pokrivenoga *r* odrazio se kao *e* (npr. *brēgovi, grehòta, vrēća* ili *rēčica*)⁹. U govoru su prisutni i hiperijekavizmi kao što su *mjērīs* i *sijérnica*, pa čak i *klijēkat* (engl. *to click* ‘pritisnuti gumb na mišu’) ili *bljēcat* (< *blic* ‘dodatak fotoaparatu koji proizvodi svjetlost za snimanje pri slabijem osvjetljenju’ < njem. *der Blitz*). Provedbom 3. jotacije fonemski je sustav mjesnih govora obogaćen za dva nova fonema – *ś* (*śétlo, śětovat*) i *ž* (*kōžī, ūžašit, žēnica*). Fonem *ś* mogao je nastati u riječi nastalih od psl. korijena **kyslь* (*kīseo/kīšel, kīšelina*), pa čak i posve neočekivano u antroponimiji (bilježim osobne nadimke *Īšòla* i *Kđša*). Primjere za treću jotaciju nalazimo i u primjerima *bljēčve* (< dalm. **vittea* < lat. *vitta* ‘vrpca’), *òblje* i *pljēsma*¹⁰ te *Šćépo* (grč. *Stéphanos*; lat. *Stephanus*) uz uobičajene primjere u ijekavskim govorima kao što su *đēvōjka* ili *čērat*.

⁷ Izračun načinjen prema *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sastav po naseljima* (SBiH) 1995: 256, 257, 260, 261.

⁸ Kod Bošnjaka u Dubravama, ali i u Višićima, Dubravici kod Sjekosa i u Rabranima u Gornjemu Hrasnu prevladava jednosložni izgovor. Dvosložni je izgovor razmjerno novijega postanja (*usp.* Halilović 1996: 74–82).

⁹ Naišao sam na dva primjera u kojima je kratko **rē* dalo *rje: srjēća* u Vidonjama i *vrjēmena* u Hutovu. U povijesnim se vrelima i popovski zaselak Brestica pisao *Brjestica*, no upitno je kako se to ime izgovaralo.

¹⁰ Zanimljivo je da iste primjere nalazimo i u nekoć ikavskoj, a danas posve ijekaviziranoj Gabeli, na desnoj obali Neretve.

Neobična je pak činjenica da se na čitavome području druga jotacija u skupinama *blj*, *mlj*, *plj* i *vlj* nepotpuno provodi ili se uopće ne provodi (npr. *snõpje*, *divjī*), a provedena je i promjena *lj* > *j* (npr. *zâgrabjena*, *zêmja*) slično kao u susjednim čakavskim i novoštokavskim ikavskim govorima. Arhaizmom se može smatrati i čuvanje *t* u glagolu *obètat* (< psl. **obvētati*), a nije posve jasno je li lik *vět* ‘već’ arhaizam (nastao prema psl. **vętbъ*) ili inovacija (moglo je, naime, doći do razvoja **-ć#* > **-t#*). U Popovu se razvilo sekundarno *h* (*h* se inače uglavnom gubi ili zamjenjuje s *f*, *v*, *j*, *k*¹¹ ili *g*, a često i otpada), koje je često »u krajevima gdje proces gubljenja ovoga zadnjonepčanog konstriktiva nije bio dosljedan« (Peco 1986: 96), i to u temeljnome hrvatskom leksiku (*hudòvica* < psl. **vъdova*, *hřda* < psl. **rъdja*, *hřvat se* < psl. **rъvati*, *hřzat* < psl. **rъzati*), posuđenicama iz turskoga (*hâdet* < tur. *âdet*, *hât* < tur. *at*), pa čak i u antroponimijskome (neslužbene inačice svećakoga imena *Ante/Anto* i *Ilija*: *Hânto* < lat. *Antonius*, *Hilija* < lat. *Elias* te osobni nadimak *Hâga* < *aga*) i toponimijskome sustavu (*Hòrahovī Dô* : orah, *Hilijino Pòlje*).¹² Sekundarno *f* nalazimo u primjeru *krűf*, na mjestu skupine *hv-* (*fála*, *sfâtit*), a inače se u mjesnim govorima najčešće gubi (usp. prezime *Vrâdilović* < *Fradilović* ili osobno ime *Vrânka* < *Franka*).

Fonem *z* očuvan je u Popovu uglavnom u antroponimiji i toponimiji (*Zòrko* : neslužbena inačica osobnog imena Juraj, *Lazàreti* : toponim u Dubrovniku, *Zâvala* : rjeđe potvrđena inačica ojkonima *Zâvala*), ali i u općemu leksiku (*brònzīn* ‘lo-nac’, *zòra* ‘zora’, *zùnžara* ‘vrsta muhe’).

Zanimljive su i neke povijesne potvrde pojedinih ojkonima. Današnje selo *Golubinac* u Popovu prvi se put u povijesnim vrelima spominje 1285. kao *Golubinez* (Vego 1957: 40), a koncem 13. st. bilježimo i toponime *Orašec* (danas Orašac u Dubrovačkome primorju) i *Orahovec* (danas *Orahovi Do* u Popovu; J. Lučić 1988: 227, 265). Takav je zapis najvjerojatnije posljedica bilježenja glasa *šva*. Taj se glas u obližnjoj Boki kotorskoj i u dijelu crnogorskih govora održao do danas, a da se možda ušćuvao i u dijelu istočnohercegovačkih govora pokazuje toponim *Kòsec* u Dubravici kod Neuma. Taj se toponim ne spominje u povijesnim vrelima (*Kosec* je jedno brdašće), ne donose ga ni vojni zemljovid, tako da na njegov nastanak nije mogao utjecati nikakav zapis. Osim toga, zanimljivi su i dvostruki likovi pojedinih toponima. Tako lokvu u Plitkome Dolu Plitkodoljani nazivlju *Gr̃den*, a Orovci

¹¹ Hrašnjani su u Zažablju prepoznatljivi po izgovoru *ik* (< *ih*) akuzativa osobne zamjenice za 3. lice. Takav je izgovor pak posve uobičajen u Gornjoj Hercegovini.

¹² Sekundarno *h* bilježimo i na neumskome području. Tako je današnje selo *Īlino Pòlje* zabilježeno i kao *Hilino Pòlje*. Na temelju današnjega stanja u mjesnim govorima postoji mogućnost da se sekundarno *h* razvilo i prije dolaska Turaka, a da se zahvaljujući islamizaciji održalo u ovim krajevima (što je inače dvojbeno jer se *h* u turskom javlja samo u posuđenicama iz arapskoga i perzijskoga, a u puku se često nije izgovaralo; na podatku zahvaljujem Mati Kapoviću). U mnogobrojnim dubrovačkim spisima stoji *Hostoich*, *Hobradouich* i sl., no kako su se dubrovački pisari služili talijanskim latiničkim slovoapisom, ne možemo biti sigurni je li se *h* izgovaralo.

(stanovnici Orahova Dola koji ondje stoljećima imaju imanja) *Grđan*¹³ i slično.

Šćakavizme bilježim i u gotovo svim mjesnim govorima na obrađenoj području (*gòžđen, šćâp, tršćika*), a da su nekoć bili i znatno zastupljeniji, saznajemo iz toponimije. Danas napušteni dobranjski zaselak *Bòbovište* 1589. zapisan je sa šćakavskim izgovorom *Bobovischia* (a šćakavski izgovor toga toponima početkom 20. st. bilježi i Carl Patsch; Patsch 2005/2006: 173). Tijekom toponomastičkih istraživanja zabilježio sam u Hutovu toponim *Gradòvišća*, u Korlatima (koji se nalaze 70-ak kilometara od današnje granice ikavskih i ijekavskih govora te više od stotinu kilometara daleko od krajeva naseljenih šćakavcima) toponim *Sačivišće*, a na Belenićima (koji su od šćakavskoga područja udaljeni otprilike koliko i Korlati) *Bižišće*. K tome, današnje je selo Bobovišta u Površu 1286. zabilježeno u genitivnom liku kao *Bobovisch* (J. Lučić 1988: 194), što bi također moglo upućivati na to da je iskonski lik bio šćakavski.

Nadalje, u mjesnim je govorima ušćuvana skupina *čbr-* (*črjen* ‘crven’, *čèrjēnci* ‘doćići s crvenom zemljom’; toponimi koji sadržavaju navedenu skupinu prostiru se čitavim područjem od Čerjenaca kod Dobranja do Čerjenaka na Kijevu Dolu), ušćuvano dočeto *l* u nekim primjerima (*nágal, pēpel, tōpal, vřtal*¹⁴; u Vidonjama¹⁵ i *stōl, vōl, dōl, gōl* usporedno s izgovorom *stō, vō, dō, gō*) u područjima bližim Neretvi, promjenu *čk > šk* (*māška*), *tk > lk* (*Mēlković*), *d > l* (prezime Medić zabilježio sam kao *Mélic*) itd. koje novoštokavske ijekavske govore obrađenoga područja povezuju sa šćakavskim i južnoćakavskim govorima.

Sudeći pak po povijesnim potvrdama čini se da je čitavo područje od Neretve sve do Trebinja na istoku i Nevesinja na sjeveru (što potvrđuju natpisi sa stećaka i iz pisanih dokumenata) do osmanlijskih osvajanja bilo ikavsko. To potvrđuju i mjesni antroponimi i toponimi. Tako su nositelji prezimena *Bjelopera* zapisani kao *Biloperovići*, današnji su *Ljevaci* bili *Livakovići*, a *Cvjetkovići* u ranijim razdobljima *Cvitkovići*. Iz povijesnih vrela razvidno je da je današnja *Ošečenica* u Hrasnu nekoć bila *Osičena Međa*, da se brdo *Vjenčac* kod Nevesinja nazivalo *Vinačac*, a današnje selo *Prijedor* u Popovu zapisano je kao *Privor* (opširnije o tome u Vidović 2009c).

Od morfoloških značajka treba spomenuti da je stari lokativ na *-i* (< *-ih*) ušćuvan u primjerima *nà lēdi, nà vrāti, na ramēni, po plēci, ù Dubjāni, ù Češljāri, ù Bajōvci*. Genitiv množine na *-ō* nalazimo u primjerima *gōdīn, brēsāk, krūšāk, smōkāv, ì(l)jād* i *iz Tučēp*. Stari je pak instrumental množine muškog roda na *-i* ušćuvan u primjerima *s vūci, s pñijatēlji, s rōdijāci*. Pridjevsku sklonidbu naho-

¹³ Na upućivanju na tu mogućnost zahvaljujem Miodragu Jovanoviću.

¹⁴ Najvjerojatnije su nastali analogijom prema kosim padežima jer su posve uobičajeni likovi *bō, dāo*, pa čak i *kāo* (< *kal* ‘blato’).

¹⁵ Lik *stōl* bilježim i u Zvirovićima, selu u Brotnju, u zapadnoj Hercegovini koje su početkom 18. st. uvelike naselili doseljenici iz hercegovačkoga dijela Zažablja.

dimo u lokativu nekih imenica ženskoga roda *e*-sklonidbe (*kàsārnōj*, *ljèkārñōj*, *pèkārñōj*) te u toponimiji (*u Bilèćōj*, *ù Dūbōj*, *ù Plīnōj*, *ù Prijèspōj*) i antroponimiji (*Ìvanōj*, *Mirjanōj*). Dativ i lokativ ženskog roda zamjeničko-pridjevske sklonidbe tvori se u Vidonjama i nastavkom *-ōm/-ōn* (*mòjōn žèni*). U zamjeničkoj je sklonidbi zanimljiv nenaglašeni lik *nje* (u svezama *zá nje* i *ú nje*) u akuzativu jednine lične zamjenice *òna*. Kod brojeva su veoma zanimljivi likovi *jednònēs*, *dvojènēs*, *trojènēs*, *četverònēs*, *peterònēs*, *šesterònēs*, *sedmerònēs*, *osmerònēs*, *deveterònēs* motivirani brojevnim imenicama te likovi *dvádest(i)*, *trídest(i)* i *četřdest(i)* nastali prema praslavenskoj dvojini.¹⁶ U Hutovu sam zabilježio i arhaični lik *pétsāt* za broj 500. U glagolskome je sustavu aorist živ glagolski oblik (u gradačkome mjesnom govoru i popovskim govorima nalazimo čak i sigmatski aorist – *rjēh*). Analogijom se prema 3. l. mn. š proširilo i na druga lica u množini (*dóđošmo*, *rádište*, *svrātište*, *upòznašmo*). Imperfekt je rjeđi, ali je ipak prisutan i u svakodnevnome govoru (*mīšljā*, *plètijā*, *znàdijāše*, *vòzījāše*). Stariji je prezentski nastavak *-u* za prvo lice jednine očuvan u glagola *mòlit* (*mòlju/mòljū*), **veljeti* (*vèlju/vèljū*), *viđet* (*viđu/viđū*), *zapòviđet* (*zapòviđu/zapòviđū*) i *željet* (*želju/željū*), a nađim ga i u prefigiranom glagolu *uželjet se* (*uželju/uželjū*)¹⁷.

Futur II. češće se tvori od svršenoga prezenta glagola *biti* i infinitiva (*kād ti bñdēn govòrit*; *ako bñdeš ič*) nego kao u hrvatskome standardnom jeziku. Posebno je zanimljiva sintetička konstrukcija futura II. u primjerima *ako uzibudēš* ('ako uzmogneš biti'), *mòbudēš* ('ako budeš moći'), *šćebudēš* ('ako budeš htjeti')¹⁸. U istočnome dijelu Neretvanske krajine (ponajprije na slivanjskome području, ali i u Zažablju) živo je i tzv. predbuduće vrijeme koje označuje »vjerojatnu radnju u prošlosti« (Menac-Mihalić 1989: 101): *biť će sigūro čuo za sprovòd sùtrī dān* ('bit će da je sigurno čuo za sutrašnji sprovod'). Tzv. imperativ prošli, koji »izražava nešto što je subjekt po mišljenju govornika trebao izvršiti u prošlosti, a nije« (Menac-Mihalić 1989: 102) također je uočuvan u Zažablju i tvori se od 3. l. imperfekta glagola *biti* i infinitiva: *bijāše to učini(t)* ('trebao si bio to učiniti'). Navedeni su složeni glagolski oblici zajednički većini štokavskih i čakavskih govora u srednjoj i južnoj Dalmaciji.

Zabilježena je i pojava anticipacija palatalnog elementa¹⁹ u pridjevima *dòjnji*,

¹⁶ Zanimljivi su i likovi *pésē(t)* (50) i *šésē(t)* (60). Zanimljivo je brojenje očuvano kod starijih govornika u Pučišćima na otoku Braču (*jedanādeset*, *dvonādeset*, *trinādeset*, *četřnādeset*, *petnādeset*, *šešnādeset*, *sedamnādeset*, *osamnādeset*, *devetnādeset*) uz mlađe koje bilježi i Šimunović 2006.

¹⁷ Zanađlasne su dužine uopćene iz n. p. *a* i *c*, gdje ih očekujemo u 3. l. mn.

¹⁸ Maretić (1963: 647–648) spominje primjere *htjedbudem*, *mogbudem*, *imadbudem*, *znadbudem*, *dadbudem*, *smjedbudem* kao rijetke i dijalektne likove u pogodbenim, vremenskim i odnosnim rečenicama. Sličnu pojavu bilježi i Asim Peco (1964: 156) u Gornjoj Hercegovini.

¹⁹ Pojavu je Ivana Kurtović Budja zabilježila na kliškome i makarskome području, Željko Jozić u Posavini, Mate Kapović u Vrgorskoj krajini te Miodrag Jovanović u crnogorskim govorima, a osim u Zažablju i Donjoj Hercegovini zabilježio sam je i u Konavlima i Boki kotorskoj (zapisao sam

kràjnī, stràjniskī, cigājniskī, dúbājniskī i dūvājniskī, dosad zabilježena uglavnom na kajkavskome području (Lončarić 1996: 92–94). U Vidonjama su zabilježene i riječi *kljēt* (usp. kajkavski *klēt* < psl. **klěť* ‘kuća u vinogradu, izba, pojata’; HER: 578) i *iža* (usp. kajkavski *hīža* ‘kuća, zgrada’ < psl. **xyža* < germ. **xūs*-; HER: 444) koje su kao opće imenice rasprostranjenije na kajkavskome području, a očito je da su nekoć bile rasprostranjene i u štokavskim govorima s ponešto izmijenjenim temeljnim značenjem. Naime, obje označuju trošnu kućicu. Na leksičkoj su razini zanimljivi i apelativi *čajteš* ‘močvara’ (usp. slov. *Čatež*), *grīč* ‘brdo’, *hrž* ‘raž’, *mlāka* ‘lokva, bara’ ili *vās* ‘selo’ također potvrđeni uglavnom u hrvatskim kajkavskim i čakavskim govorima, a okamenjeni u zažapskoj i popovskoj toponimiji. Leksički su arhaizmi i glagoli *dīt* ‘govoriti, zboriti’, *dēlat* ‘činiti, raditi’ ili *mnīt* ‘misliti’. Bilježim i dio zanimljivih mjesnih leksema koje ne nađem u hrvatskim rječnicima: *brāzgalica* ‘grablje za ocrtavanje redove za sadnju duhana’, *golōkud* ‘kukuruz’, *hlādnica* ‘tenda’, *kūtija* ‘radijski prijamnik’, *nebèsilo* ‘visoka osoba’, *obrđat* ‘ostarjeti’, *pēcat klāčinu* ‘ložiti vatru u vapnenici kako bi se dobilo vapno’, *šūška* ‘muha bez krila’, *trēdodān* ‘dnevnicā’ i *zvonārina* ‘sat’.

4. Mjesni ojkonimi

4.1. Belenići

Selo se Belenići nalazi u podnožju Spasova brda (na kojemu se u doba osmanlijske okupacije održavalo i bogoslužje) koje ga razdvaja na dvije odvojene cjeline. Uz Trebimlju i Gradac Belenići se smatraju najpogodnijim mjestom za život u jugoistočnoj Hercegovini.²⁰ U povijesnim se vrelima spominje od 1624. (Jačov 1983: 401), a da je na tome području postojalo i starije naselje (možda pod drugim imenom), zorno svjedoči i činjenica da se u selu nalazi crkva sv. Ilije koju spominje fra Blaž Gračanin 1622. Na Belenićima je još početkom 20. st. bila živa uspomena na osnivača sela, Belena (Dedijer 1909: 281). Da je predaja utemeljena, potvrđuju i povijesni podatci. Naime, godine 1371. spominje se Ostoja Belenić iz Popova (Mandić 2000: 269), a 1426. Radoje Belenić s Površi (P. Anđelić 1999: 32). Od godine 1675. Belenići su bili samostalna katolička župa koja je obuhvaćala jugoistočni dio Popova, Bobane i Žuroviće. Selo su oduvijek nastanjivali isključivo katolici. U 20. st. na Belenićima su živjele obitelji Ćurčija, Dadić i Prkut (nastali raslojavanjem istoga roda), Dubelj (doseljeni iz Kijeva Dola), Dupčić (zabilježeni i kao Dupčić *alias* Kovačić), Džamonja (doseljeni iz Kijeva Dola), Krečak (doseljeni iz Češljara), Sušić (doseljeni iz Čvaljine), Vuličević (po predaji su se doselili iz Gabele, a dio ih se preselio u Dubravicu i Slano gdje su promijenili prezime u Belemečić; Sivrić 2003: 198) i Zeko. Sve katoličke obitelji slave sv. Tomu. U matijere *lājniskī* i *stràjniskī*).

²⁰ Postoji uzrečica: *Belenići glava, Trebinja srce, a Gradac noge*.

cama su zabilježene i obitelji Bošković, Jozić *alias* Pasarica (potječu od Dadića), Kovačević, Mitrović, Petrov(ić) i Škoda, a u povijesnim vrelima spominju se i obitelji Cvjetković i Kolak.

4.2. Golubinac

Selo Golubinac smješteno je na putu iz Zavale prema Belenićima i dalje prema Bobanima, na brdu Gradini na kojemu se nalazi prapovijesna gradina iz brončanoga ili željeznoga doba. Oko kapelice Gospe od Pohoda izgrađene 1898. – 1900. nalazi se manja nekropola stećaka. Na lokalitetu Pasi nalazi se pak kasnoantička grobnica na svod. Selo se prvi put spominje 18. ožujka 1285. kada Prvodrag Obradić iz Golubince (*Peruodrago Obradich de Golubinez*) s predstavnicima Mrčeva, Zatona, Orašca i Petrova Sela kao čovjek župana Tvrtka sudjeluje na sastanku s Dubrovčanima (J. Lučić 1988: 88–89). U osmanlijskim se popisima selo ne spominje, no 1624. na Golubincu je zabilježeno 12 katoličkih kuća. Ojkonim se dovodi u svezu s apelativom *golub*. U 20. st. selo su nastanjivali Andrići (doselili su se iz Zavale), Balije (zapisivani i kao Milići), Benići, Doline, Kralji (od kojih potječu Botice) i Lučići (zapisani i kao Lućini te pod obiteljskim nadimkom Đogat). U maticama se spominju i Cvitkovići/Cvjetkovići (zapisani i kao Škurle), Mioči, Stjepanovići i Vrapci. Povijesna vrela spominju pak još Damjanov(ić)e, Ili(in)iće, Nikoli(ni)će i Pavlov(ić)e, po predaji su se na Mljet iz Golubince odselili Lazari i Pićulini, a u Orašje Doline.

4.3. Kijev Do

Selo Kijev Do smješteno je dva kilometra istočno od prodoline Dubrave, na visoravni južno od Belenića. U povijesnim vrelima selo se spominje 1467. kada je zavedena tužba protiv Vukosava Novakovića iz Kijeva Dola (P. Anđelić 1999: 29), a spominje se i u *Poimeničnome popisu sandžaka Vilajeta Hercegovine 1475. – 1477.* (kao *Kijevdol*) kada ga nastanjuju Ivko, sin Ribaša; Pokrajac i Brajina, sinovi Grubača, Ostoja, sin Pokrajca te Milan, Radosav i Vukosav, sinovi Novaka (Aličić 1983: 486). Godine 1585. u Kijevu Dolu živjelo je devet obiteljskih zajednica (baština) koje su posjedovale veća imanja. Sudeći po crkvenim popisima, selo je bilo isključivo katoličko i u 18. st. Pravoslavne su se obitelji Čebedžija i Bakmaz u selo doselile početkom 19. st., a obitelj je Misita po predaji starosjedilačka. Ako je predaja točna, Misite su, sudeći po podatcima iz povijesnih vrela, bili katolici. Naime, godine 1641. umrla je sedamdesetogodišnja katolkinja Iva, kći Ivana Misite iz Kijeva Dola (Sivrić 2003: 269). Katolički je rod koji je nastanjivao Kijev Do u 20. st. bio Rajčević, a on se raslojio na Dubelje i Krkiće, a od Krkića su nastali i Hapani. Selo su napustili katolici Džamonje, Bumenke, Miljanovići²¹, Mitrovići, Miloše-

²¹ Ivan i Pokrajac Miljenović spominju se kao katunari u Bobanima 1465. (Kurtović 2011: 666). Rod se pak Miljančić spominje u Trnčini.

vići, Pajići, Puljići, Vulićevići i Botice²² (usp. Kriste 1999: 225–226). U Podgori u Dubrovačkome primorju spominje se od 1736. etničko prezime Kijevac (Golušić 1991: 180). Sudeći po toponimiji, Kijev Do su nastanjivali još i Jozići te Butori²³. Selo su 1813. tijekom Rusko-francuskoga rata opustošile srpske i crnogorske postrojbe, a 1918. crnogorski komiti. Kijevski Hrvati izrazito su stradali u Drugome svjetskom ratu kad su četnici ubijali čak i Srpkinje udane za Hrvate (usp. Puljić-Vukorep-Bender 2001: 426–428), a u selu su u studenome 1991. pripadnici srpskih snaga ubili osam staraca. Selo se često naziva i *Kijevo*. Ojkonim se dovodi u svezu s apelativom *kij* ‘čekić’ (usp. Sk 2: 78). Zanimljivo je i to da se nekoliko kilometara zapadno od sela nalazi oronim *Bat*. Toponimi motivirani apelativom *kij* veoma su česti na trebinjskome području. Samo u Površi zabilježeni su mikrotoponimi *Kijev do* i *Kijevštak* u Ljubovu, *Kijevi dolu* u Mrnjićima te *Kijev do* i *Kijevštice* u Bobovištima (Pujić 2003: 168). Selo ima zajedničko groblje s crkvom sa susjednim selom Belenići, ali je moguće da se nekoć na području Kijeva Dola nalazila i crkva sv. Martina. Naime, u selu je zabilježen toponim *Mratna dolina* te svi kijevski katolici kao obiteljskoga zaštitnika imaju upravo svetoga Martina.

4.4. Zavala

Selo se *Zavala* (*Çaualla*) u povijesnim vrelima spominje od 1362. Dokument spominje Božitka (*Bositchum*) i Bogdana Pribišića (*Bogdanum Pribissich*) te Pribinu Gojkovića (*Pribignam Goycouich*²⁴; DAD 1/43). U dokumentima se iz 15. st. u selu spominju i Bogdanovići. Pučka etimologija ime sela dovodi u svezu s položajem sela „za popovskom valom“, no odrazi su srednjovjekovnoga mletačkog apelativa *vala*, koji odgovara hrvatskim apelativima *do*, *prodol(ina)*, *uvala*, pa čak i *polje*, a koji je prenesen iz obalne toponimije, razmjerno kasno potvrđen u istočnoj Hercegovini, pa je ojkonim uputnije izvoditi od apelativa *zavala* ‘udolina omeđena visokim uzvisinama’ jer on veoma dobro opisuje položaj sela smještenoga između brda Ostroga i Klisure. Zavala je popovsko selo s najobilnijim izvorima žive vode. U Popovskom polju tako nahodimo vrela Bovan i Pokrivenik, a u brdu su žive vode Bitomišlje, Crnjava, Bjelušica, Orlica i Pištet. Lokva Zakržje nalazi se iza brda Gradac.

Zavala je bila srednjovjekovno popovsko upravno središte: ondje se nalazio srednjovjekovni Popovski grad, a na stara utvrđena zdanja upućuju i toponimi

²² Kralji na Golubincu potječu od Botica. Zanimljivo je da u Otoku kod Sinja i danas žive hercegovački doseljenici Botice s obiteljskim nadimkom Kralj. Na podatku zahvaljujem Ivanu Botici.

²³ U popisu istočnohercegovačkih izbjeglica u Slanome 1. veljače 1876. spominju se obitelji Lazara i Mitra Butora bez naznake podrijetla. Možda je riječ o negdašnjim stanovnicima Kijeva Dola (Puljić 2008: 175).

²⁴ Ranija je datacija upućivala na 1372. godinu, no naknadnom provjerom Marinka Marića (2011: 118) prvi je spomen Zavale pomaknut za deset godina.

Grad, Gradac i Ostrog. U Zavali postoji spomen na 15 zavoskih knezova. Posljednji zavoski knez Marin Radulović preselio se iz Dubrovnika u Italiju na prijelazu iz 15. u 16. st. Njegov unuk Nikola rođen je 1627. u Polignanu, bio je nadbiskupom u Chietiju, a kardinalom ga je 1699. imenovao Inocent XII. Umro je 1702. u Rimu (Vrutak 7/2002: 48). Prezime su Radulović nekoć nosili Potrebece. Toponim pak *Bogišina dolina* mogao bi biti spomen na popovske knezove Bogašinoviće (Fermendžin 1892: 560) koje se također povezuje s Potrebicama. Zavala je bila i duhovno središte svekolikoga Popova. Naime, u Zavali nahodimo nekropolu s 45 stećaka (Patsch 2005/2006: 180), a nahodimo i ostatke predromaničke crkve nedaleko od koje je podignut pravoslavni manastir Vavedenja Presvete Bogorodice²⁵ koji se u povijesnim vrelima spominje 1514. (Čorović 1999: 160). Na lokalitetu Petkovića nalazila se katolička crkva svetoga Petra²⁶ koja se u povijesnim vrelima spominje 1525. kada ju je pohodio franjevac Siksto iz obližnjega Slanog i koja je predmetom višestoljetnoga sporenja između mjesnoga pravoslavnoga i katoličkoga puka, a koju, ponajprije zbog motiva pletera, pojedini povjesničari datiraju u razdoblje 8. – 10. st. (Čorović 1999: 173)²⁷. Na lokalitetu *Miljava/Miljeva crkva* ili *Crkvina* kod Andrića i Jovića kuća (to je ujedno i najstariji dio sela Zavala) donedavno se nalazio kameni prag, ostatak katoličke crkve sv. Mihajla/Mihovila, a nedaleko su se od nje pokapali i stariji pravoslavni rodovi Srba i Korać. Zanimljivo je da se crkva posvećena istome svetcu nalazila i u Ravnome (usp. toponim Miholja crkva), a sveti je Mihajlo/Mihovil zaštitnik Trebinjsko-mrkanske biskupije. I to je jedan od dokaza kako je Popovo u ranome srednjem vijeku bilo srce navedene biskupije i katolištva u istočnoj Hercegovini. Selo se kadšto u 17. st. nazivalo i Čengići po uglednome muslimanskom rodu koji je gospodario velikim dijelom Popova. Po predaji zabilježenoj u Neretvanskoj krajini upravo su od Čengića Kadijevići kupili današnju Kadijevića kulu u Zavali, koju su nakon preseljenja Kadijevića u zaselak Kremena u župi Slivno Ravno kod Opuzena, preuzeli ljubinjanski muslimani Serdarevići koji su povremeno boravili u zavoskoj *Ljubini* (Ljubinu su od njih kupili Koraći). Koncem 19. st. kulu je kupio trgovac Marko Jelić iz Slanoga (koji je u Zavali otvorio pogon za proizvodnju rakije klekovače)²⁸, a od njega Sopići i na

²⁵ Na temelju je tih arheoloških ostataka Srpska pravoslavna crkva neargumentirano pomicala izgradnju manastira na rani srednji vijek.

²⁶ Zanimljivo je da puk u Popovu i Zažablju crkvama čiji je titular sv. Petar često kao suzaštitnika domeće sv. Pavla ili sv. Petku (koju puk često drži suprugom sv. Petra). Tako crkve sv. Petra u Gluščima i na Zaplaniku puk naziva crkvama sv. Petra i Pavla. Područje oko crkve sv. Petra puk naziva Petkovicom te je u puku živa predaja o postojanju crkve sv. Petke iako povijesna vrela spominju samo crkvu sv. Petra. Po svemu je sudeći riječ o ostatcima iste crkve iz različitih razdoblja (opširno o tome u Puljić 2011: 303–306).

²⁷ Da je riječ o veličanstvenoj građevini, svjedočio je i Ljubo Mićević koji je na Petkovići naišao na dvadesetak „grčkih ploča“ (Filipović-Mićević 1959: 148).

²⁸ Riječ je o potomcima Ivana Jelića koji se preselio iz Trnove u Slano te koji 1835. ondje osniva svoju trgovinu da bi 1842. od Austrije otkupio Knežev dvor u Slanome (koji su 1806. spalili Crno-

koncu Turanjani iz Grmljana, koji su domazeti u izumrlih Sopića. Starosjedilački su katolički rodovi u Zavali Andrić i Jović, 1922. godine privremeno se doselio željezničar Mate Primorac iz Krućevića, a u selu i danas živi obitelj Andrije Lučića, rođenoga 1936. na Golubincu. U povijesnim se vrelima spominju i katoličke obitelji Bašić, Brać/Zec, Buterin, Krunić i Ćosić (obitelj je imala posjede i u Orahovu Dolu). Sudeći po toponimiji, u Zavali su živjeli i Četkovići, Perišići, Skoče i Tučakovići. Navodno je na predjelu *Lipovci* živio rod Lipovac, a danas su na lokalitetu vidljivi ostatci suhozida. Obitelj Andrić i Jović živjele su na predjelu *Viti kuk*, a Lučići i danas žive na *Rogetači*. Od pravoslavnih rodova u selu su među starijima Koraći (živjeli su pored lokaliteta *Stari vrt*, kuću su navodno kupili od muslimana Serdarevića iz Ljubinja), Čalaci (živjeli su u *Šipčinama*), Srbe (živjeli su uz Sopiće kod lokaliteta *Srbić*, lokaliteta u kojemu je ušćuvana hidronimna osnova **srb-* < **srbati*²⁹ ‘srkati’), Sopići (na njihovo su se imanje doselili Turanjani) i Mrakići, a nekoć i Blandići. I danas u selu žive Vukanovići na predjelu *Skočim/Skočin do*. Posjede u Zavali imali su Krečci. Dio su prodali Jeliću, a zemljište na kojemu je izgrađena škola otkupila je Austro-Ugarska. I Ćorići iz Češljara također imaju posjede u Zavali. Od lokava, vrela i zdenaca izdvajam vrelo *Bitomišlje* (usp. *Vitomisa*).

Zavali pripadaju i tri zaseoka od kojih su dva, smještena u udolinama na obroncima popovskih brda, nastanjena isključivo srpskim stanovništvom (*Budin/Budin Do* i *Muhareva/Mareva Ljut*), a jedan hrvatskim (*Češljari*). Sva su tri ojkonomia antroponimnoga postanja.

4.4.1. Budin Do

Selo se *Budin Do* (< *Budin* < *Budimir/Budislav*) spominje 1694. pri dodjeli zemljišta mletačkim zaslužnicima u Popovu i Zažablju (Hrabak 1985: 33). Pridjevski sufiks *-in* često je u hercegovačkoj antroponimiji prelazio u sufiks *-im* (usp. *Radim*, *Rotim*), najvjerojatnije kako bi se izbjeglo miješanje posvojnoga pridjeva i antroponima tvorenoga sufiksom *-in* (slično je i s nastavkom *-ič* koji je nastao kako bi se antroponimi tvoreni nastavkom *-ič* razjednačili od hipokorističnih osobnih imena te pridjevaka i prezimena; usp. *Raič* < *Raić*), tako da je zabilježen i lik *Budin Do*.

4.4.2. Češljari³⁰

U podnožju brda *Vjenčanik*, na tristotinjak metara nadmorske visine smjestio

gorci; Golušić 1991: 33).

²⁹ U toj osnovi valja tražiti i tumačenje prezimena Srba. U Orahovu Dolu zabilježio sam i zoonim *S'bo* (ime psu) te je očito da su antroponimi motivirani osnovom **srb-* nadimackoga, a ne etnonimskoga postanja.

³⁰ Opširan opis Češljara iznijeli su Mato Leto i Stanislav Vukorep u *Vrutak* 11/2007: 58–61.

se zavoski zaselak *Češljari*. Ime je zaseoka spomen na rod *Češljarić* (< *češljarić* 'osoba koja izrađuje češljeve'). Selo se nalazi na putu od Zavale prema Orahovu Dolu. Rod se *Češljarić* 1719. spominje u Orahovu Dolu, a dvorječno prezime *Češljarić Nikolić* od 1721. nosili su mnogi iseljenici iz Popova (u *Češljarićima* je 1732. rođen bogoslov Ivan Nikolić; Sivrić 2003: 218, 272, 368). Iz navedenoga je razvidno da je rod *Češljarić* nastao raslojavanjem roda *Nikolić*. Osim prema Dubrovniku pripadnici su se toga roda selili i prema Stocu u kojemu se spominju 1721. (MKŽG: 22). *Nikolići* su inače bili srednjovjekovni popovski velikaši, tako da je selo bilo jamačno nastanjeno mnogo prije 1694. kad se spominje u povijesnim vrelima (Hrabak 1985: 44). Po popisu iz 1733. zaselak je nastanjivalo 35 katolika (Krešić 2006: 450), a nakon posljednjih je ratnih zbivanja posve napušteno. Sudeći po povijesnoj toponimiji, moguće je da se na području *Češljara* ili nešto južnije prema Orahovu Dolu nalazilo srednjovjekovno naselje *Poljičani*. U zaseoku se nalazi crkva sv. Ante ozidana 1927., a obnovljena nakon oslobođenja zaseoka 1992. Tijekom osmanlijske vladavine bogoslužje se obavljalo pod dubovima. Na moguće dolaske slanskih franjevac mogao bi pak upućivati toponim *Patarska sopra* (vjerojatno od *pratarski* 'fratarski' + *sopra*³¹ 'gozba'). Zanimljiv je i toponim *Vara* koji bi mogao biti znakom štovanja sv. Barbare. Postavljena su i dva zavjetna križa: jedan iznad *Pišteta* gdje se zavjetovalo svetomu Martinu, a drugi u *Krivoj Vlaci*, gdje se održavala sveta misa na blagdan sv. Ilije, u znak zavjeta protiv grada i nevremena. U selu su se nalazile i dvije kule iz osmanlijskoga vremena. U jednu su se naknadno naselili *Čorići*, a druga je *Jovićima* služila kao ostava za sijeno. U *Češljarićima* su do 1991. stanovali rodovi *Čorić*, *Jović*, *Krečak* i *Leto*. Po povijesnim dokumentima razvidno je da su u *Češljarićima* stanovali još i *Benići*, *Brenjići*, *Boškovići*, *Martinovići*, *Petrovići* i *Radulovići* (od kojih bi mogli potjecati *Krečci* koji su se zabilježeni pod dvorječnim prezimenom *Radulović Krečak*; usp. Kriste 1999: 225–226). U svjetlu migracija iz Popova u Dalmaciju te „seljenja“ toponima zanimljiv je podatak da se u vlasništvu *Krečaka* u *Češljarićima* nalazi *Radonjin do* (po jednoj od predaja *Radonjić* je starije prezime *Krečaka*), a da su se *Krečci* odselili u *Radonjiće* kod *Šibenika*. U toponimiji se *Češljara* čuva spomen na rodove *Dadić*, *Dragić*, *Đurić*, *Kralj* i *Sušac*.

U selu se nalazi 21 zdenac. Živu vodu nalazimo u *Pištetu* poviše sela. Ondje nalazimo i veliko ograđeno pojilo. Spomenuto vrelo teče čitavu zimu i proljeće. Vodu s vrela *Bitomišlja Češljari* dijele sa *Zavalom*. U lokvi *Otine* (< *otina* 'pregrada') voda se nalazi samo poslije kiše. Lokvu *Sitnicu* *Češljari* dijele s *Paraunićima*.

Vrlo razvijeni sustav puhaljki opisao je *Pero Marijanović*. On djeluje u nekoliko odjelitih faza: ispuhivanje zraka iz podzemlja uz bilježiti zvučni učinak, ispu-

³¹ Usp. *sofra* 'trpeza; zaokružena učinjena koža na čijemu su rubu povezane duge petlje također od kože koja služi za odnošenje hrane težacima na njivi' (Škaljić 1979: 568). U Popovu je pak zabilježen apelativ *sofra* u značenju gozba (Kriste 2007: 227).

hivanje zraka i vode, izbacivanje vode i zemlje crvenice (stvaranje krtičnjaka po polju), izbacivanje vode pod pritiskom koji stalno slabi kako raste voda u polju te, na kraju, gutanje te iste vode. Poselje (polje ispod Češljara) nekada potone od podzemnih voda koje pod velikim pritiskom izbijaju (ključaju) iz zemlje na stotinama mjesta. Kada zapušu južni vjetrovi, a padaju velike kiše i u podzemlje se slije velika količina vode, iz zemlje, zbog pritiska, počnu hućati (puhati) vjetrovi na otvorima, tzv. odušcima. Katkad potone čitavo područje od Vratla do Orovskoga polja u dužini od oko 3 kilometara, širine nekih 400 metara, a dubina dna Poselja dosiže tada i do 25 metara. Kako brzo Poselje potone, tako se brzo voda s njega i povuče. Posljednji je put Poselje potonulo 2004. godine.

4.4.3. Muhareva Ljut

Po predaji je selo *Muhareva/Mareva Ljut* (mjesno stanovništvo danas spominje samo potonji lik) nekoć nastanjivao rod *Muharica* (< *Muharem*). Ivan Maremović (< **Muharem*) spominje se pak kao doseljenik u neretvanskome naselju Plini (Glibota 2006: 150). U povijesnim se vrelima selo spominje 1694. (Hrabak 1985: 40). U Muharevoj Ljuti danas živi nekoliko pripadnika roda Šešelj.

5. Značenjska razredba toponima

5.1.1.1. toponomastički nazivi:

Brëgovi, *Čàiri* (< *čaer* 'pašnjak' < tur. *çayır*) *Dô* (< *do* 'udubina u kršu'), *Dóca*, *Dòlac*, *Dòlina*, *Dòlovi*, *Gâz*, *Glâvica*, *Glâvice*, *Gòrnjâ pëc*, *Grüde*, *Hàde* (< *hada* 'otok' < tur. *ada*), *Húmac* (< *hum* 'omanji brijeg pod travom'), *Jâma*, *Kàlišta*, *Kàluže*, *Klânac*, *Kòno* (< *kono* 'prokop, jarak' < tal. *canale*), *Kòsa* (< *kosa* 'padina/strana brda'), *Krâj* (< *kraj* 'predio između korita rijeke i gorskoga vijenca'), *Lédić* (< *ledić* 'mala ledina'), *Ledínak* (< *ledinak* 'mala ledina'), *Lòkânj* (< *lokanj*³² 'veća lokva'), *Lòkva*, *Lúka* (< *luka* 'vodoplavno zemljište'), *Ljübina* (< **ljub*- 'blato, kal'), *Mòčilo*, *Nàklo* (< *naklo* 'mokrina'), *Pòlje*, *Pòratak* (< *ratak*³³ < *rt/ratac* 'početak kose'), *Prénslo* (< *preslo* 'uleknuće između dvaju brda'), *Pròdô*, *Rívina* (< *rivina* 'potok, korito'), *Rùdina* (< *rudina* 'zelena zaravan u kršu'), *Slâp*, *Strâne*, *Strüga* (< *struga* 'jaruga, prokop'), *Strüge* (< *struga* 'jaruga'), *Sürdup* (usp. tur. *surduk*³⁴

³² Navedeni apelativ bilježi Đuro Kriste (2007: 330). Zanimljivo je da su lokanji na sjevernim jadranskim otocima manje lokve (usp. Brozović Rončević 1999: 38).

³³ S obzirom na to da u mjesnim govorima ne postoji apelativ *rt/rat*, pučka etimologija tome doskače na način da mijenja lik toponima *Poratak*, *Poredak* ili *Poretak* ('prvi vrh u gorskom vijencu'). Moguće je da se i u Popovu nekoć rabio apelativ *red* 'kamen živac', pa je došlo do ukrštanja apelativa *rt/rat* i *red*.

³⁴ U Vojvodini se pak apelativ *surduk* izvodi od mađarskoga *szurdok* 'provalija, klanac' (Brozović Rončević 2003: 11), pa ne treba posve odbaciti ni tu mogućnost. Kako toponim nije potvrđen u starijim razdobljima, ipak dajem prednost tumačenju od turskoga apelativa.

‘klanac’), *Vāla* (< mlet. *valle*), *Vrèlo*³⁵, *Vrsta* (< *vrsta* ‘istaknuti brijeg’), *Vrùćac*, *Zāvala* (usp. *zavalje* ‘područje omeđeno visokim uzvisinama’).

Unutar skupine toponima koja obuhvaća toponimijske apelative i njihove izvedenice najviše je toponima koji se odnose na morfološke oblike krša te odraza hidronimijskih apelativa. U toponimiji su jugozapadnoga dijela Popova tako ušćuvani hrvatski apelativi *do*, *dolac*, *dolina*, *jama*, *peć*, *polje*, *prodo*, *rudina* i *zavala*, srednjovjekovni mletački apelativ *vale* koji odgovara hrvatskim apelativima *do*, *prodol(ina)*, *uvala*, pa čak i *polje*, a koji je prenesen iz obalne toponimije te dvočlani sinonimni niz apelativa *klanac* – *surdup* (prvi je hrvatskoga, a drugi adstratnoga, najvjerojatnije turskoga postanja). Apelativ *kraj* u Neretvanskoj krajini i Popovu označuje predio između korita rijeke (u ovome slučaju Trebišnjice) i gorskoga vijenca (visokih brdskih vapnenačkih masiva koji omeđuju sjeverni i južni dio Popovskoga polja).

Veliki broj odraza hidronimijskih naziva nahodimo uglavnom u bezvodnijemu brdskom dijelu Popova. Ondje nahodimo uglavnom odraze naziva blatišta. U popovskoj su se toponimiji odrazili hrvatski nazivi *kaluža*, *kal/kaol*, *luka*, **ljub*- ili *naklo*. Nazivima su vrelišta motivirani pak toponimi *Slap* i *Vručac* (usp. *vrutak*), zbirališta vode *Lokanj* (< *lokanj* ‘velika lokva’), *Lokva*, *Močilo* (< *močilo* ‘mala lokva’) te *Vrelo*, protočnih (povremenih i stalnih) voda apelativi *korito* i *rivina*, stajaćih voda *Malo* i *Veliko jezero*, romanski naziv za prokop nastao djelovanjem prirodnih sila *kono* te naziv *struga* za vodotok nastao ljudskim djelovanjem. Zemljišta se u Popovskome polju okružena vodom nazivaju *otocima*, a u toponimiji bilježim i odraze turskoga apelativa *ada* ‘otok’ kojim se u mjesnoj toponimiji označuju riječni otoci (u Popovu bilježim i lik *hada*; usp. toponim *Ada* između Metkovića i Gabele te mnogobrojne popovske *Hàde*). Zanimljivo je da na širem području nalazim i odraze apelativa *ostrvo* kojim se u mjesnoj toponimiji označuje prevlake, poluotoci u jezerima (toponim *Östrvo* bilježim u Hutovu blatu) te apelativ *školj* koji u zažapskome priobalju označuje otočić (usp. toponime *Vèlikī* i *Mâlī školj* između poluotoka Kleka i Pelješca), u kopnenome dijelu Zažablja i jugozapadnome Popovu ‘priobalje’ (u užemu smislu toponim *Škôlj* označuje poluotok Klek, a u širem smislu čitav obalni pojas od poluotoka Kleka i istočnoga dijela Pelješca do Bosanke iznad Dubrovnika gdje su zažapski i popovski stočari imali jeseništa), a u Neretvanskoj krajini apelativom *školj* označuju se izdignuta područja u močvari.

Odrizi su oronimijskih apelativa znatno rjeđi nego u susjednome Zažablju (bilježimo apelative *brijeg*, *glavica*, *humac*, *kosa* i *strana* te apelativ *vrsta* ‘istaknuti brijeg’). Nekoć je u Popovu morao biti živ i apelativ *rat* ‘početak kose’ koji je nestao iz svakodnevnoga govora. Razmjerno su rijetki odrazi apelativnih osno-

³⁵ Navedeni se lokalitet na Belenićima posljednjih pedesetak godina naziva *Jama*.

va koji upućuju na prisutnost ili odsutnost biljnoga pokriva (izdvajam apelativ turskoga postanja *čær* čijom se toponimizacijom imenuju pašnjaci te sinonimne apelative kojima se označuju omanje ledine *ledić* i *ledinak*).

5.1.1.2. toponomastičke metafore:

Bät, *Bòvān* (usp. *balvan*³⁶ ‘golem kamen’), *Bùbrezi* (< *bubreg*³⁷ ‘šiljak’), *Kļjev Dô*, *Kõtō*, *Kotòrača* (< *kotorača* ‘propust kroz koji teče voda’), *Krčaga*, *Kük*, *Lòpār*, *Rogètača*, *Sèdlo*, *Stòžina* (< *stožina* ‘veliki komad drveta posred stoga’), *Stòžine*, *Stúp* (< *stup*³⁸), *Šèdalo*, *Vìganj* (< *viganj* ‘mijeh kojim se puše da bi se raspirila kovačka vatra’³⁹), *Vrátlo* (< *vratilo* < *vrata*).

Izvori su toponimijskih metafora veoma raznoliki. U popovskoj toponimiji tako nađim odraze kućanskih predmeta (*koto* ‘kotao’, *krčag*, *lavor*, *lopar* te sinonimne apelative *bat* i *kij* ‘mlat, čekić’). Bilježim i odraze naziva koji su u uporabi u poljodjelstvu (*stožina*), stočarstvu i konjogojstvu (*sedlo* i *šedalo*), graditeljstvu (*kotorača*, *stup* i *vrata*) te u obrtništvu (*viganj* ‘kovački mijeh’). Kao izvor metaforizacije zabilježeni su i nazivi dijelova ljudskoga (apelativ *bubreg* koji u Popovu, Zažablju i na dubrovačkome području, označuje šiljasta brda) i životinjskoga tijela (*rog*).

5.1.2. toponimi s obzirom na razmještaj, oblik i izgled tla ili vode

5.1.2.1. toponimi prema smještaju zemljopisnog objekta:

Lùkoriječ, *Nùgō*, *Okòlišta*, *Òsinjā njīva* (< *osinj* ‘osjen’), *Ōsoje*, *Pòdbrežnica*, *Pòkrājnica*, *Pòkrājnice*, *Pribòjnō* (< *priboj* ‘mjesto uz uzvisinu’), *Prisoje*, *Pròdorina* (: *prodrijeti*), *Rūdā vlāka* (< *rud* ‘crven, okrenut prema zapadu’), *Vrtijēljka*, *Zábřde*.

Uglavnom se u toponima iz ove skupine smještaj zemljopisnoga objekta određuje prefiksom (*pod-* ili *za-*) ili je njegov smještaj vidljiv već iz okamenjenoga naziva koji se toponimizirao (npr. *nugo*). Znatan je udio toponima iz ove skupine

³⁶ Riječ *balvan* došla je iz turkijskoga *balbal* ‘nadgrobni stup’ i u praslavenski je najvjerojatnije ušla iz avarskog jezika (Sk 1: 103). Na južnoslavenskim prostorima u ranijima razdobljima apelativ obično označuje idola ili mjesto na kojemu se idola štuje (Ivanova 1982: 44), no kasnije je mogla nastati i metaforizacijom koju sam već naveo.

³⁷ Apelativ *bubreg* zabilježen je samo u istočnooslavenskim i južnoslavenskim jezicima te se drži posuđenicom iz nekoga turkijskoga jezika, najvjerojatnije bulgarskoga. Na području između Neretve i Rijeke dubrovačke apelativ se toponimizirao te označuje brda sa šiljastim vrhom, a u Popovu mu odgovara toponimizirani apelativ turskoga postanja *perčin* (usp. oronim *Pèrčin* u Dobrome Dolu).

³⁸ U Hercegovini je *stup* ‘obradivo zemljište u vlasništvu jednoga vlasnika’, što je prežitak rodovskoga društva kada se na zemljište postavljao stup kao znak zauzetosti zemljišta (Šimunović 2004: 192).

³⁹ Na Braču apelativ *viganj* označuje ‘blagi pristranak’ (Šimunović 2004: 227).

motiviran (ne)izloženošću zemljopisnoga objekta Sunčevim zrakama (*Osinja nji-va, Osoje, Prisoje, Ruda vlaka*) i (ne)izloženošću zemljopisnoga objekta udarima vjetra (*Prodorina, Vrtijeljka*). Područja smještena uz uzvisinu označuju se apelativom *priboj*. Složenica *lukoriječ* označuje plodne njive smještene uz vodotok.

5.1.2.2. toponimi koji označuju oblik i površinska svojstva tla ili vode
(izravni i metaforični):

Bijelā grēda, Črnjava, Čákljine (< *čakljast*⁴⁰ ‘račvast’ < *čaklja* ‘kuka’), *Diljke* (< *dilji* ‘dugačak’), *Krīvā vlāka*⁴¹, *Krīvī dō, Krīvī klānac, Ograđenica*⁴², *Ōštrā glāvica, Ōštrī kūk, Ōštrī vrh, Rūpe, Samògrad* (< *samograd* ‘oštra uzvisina okružena dolinama’), *Sīnji kūk, Strmòglavice, Tròvrh, Višilo* (: *visjeti*), *Višela* (: *visjeti*), *Vītā vlāka*.

Većina je toponima iz ove skupine pridjevskoga postanja s tim da neki pridjevi u toponimiji poprimaju posebna značenja, primjerice: *bijel* (u hidronimiji označuje svjetle i čiste vode, a u oronimiji brda okrenuta Suncu), *crn* (antonim pridjeva *bijel*), *dilji* ‘dugačak’, *kriv* ‘lijevi, nepogodan za obradu’, *oštar* ‘strm i kamenit’, *sinj* ‘siv’ i *vit* ‘izdignut’. Na teško pristupačna područja upućuju toponimi *Samograd* i *Strmoglavice*. U istaknutim toponimima motiviranim pridjevima *bijel* i *crn* moguće je tražiti prežitke štovanja slavenskih božanstava Bjeloboga i Crnoboga, osobito u hidronimiji jer imena vrela motivirana pridjevom *crn* upućuju na kovitlace.⁴³

5.1.2.3. toponimi koji se odnose na sastav i osobitosti tla ili vode:

Crñica, Crvenā pēč, Crvenē pòdine, Čerjènice, Čerjēnke, Čistā strána, Dòvoljica, Glāčice (< *glāčica* ‘ploča’), *Glinjište, Gōlā glāvica, Grūde* (< *gruda* ‘okruglast grumen’), *Grūh* (usp. *grot* ‘grohot, kamenito tlo’), *Kāmēn, Kāmenove dòline, Klisura, Ljūt* (*ljut* ‘živac-kamen’, ‘litica’), *Mīli* (< *mil* < psl. **měľ* ‘pijesak’), *Nèrezina* (usp. *nerězъ* ‘pustopoljina, neobradivo zemljište’), *Ōpeša* (usp. *pliš* ‘ogoljeno područje’), *Pijésak, Pištet, Pjèšivac, Plōčice, Podlòkāvnicē* (< *podlokati* ‘podrovati’), *Pòdmilāčje* (< *mil* ‘pijesak’), *Rūpa, Sr̀bić* (< *srbati* ‘srkati, soptati’), *Škripine* (< *škrip* ‘pukotina među stijenama’ < dalm. *scrūpu*), *Vrānić, Vrānjā, Zēlenā glāvica, Žēdnā glāva*.

⁴⁰ Za apelativ *čaklja* Petar Skok (Sk 1: 251) drži da je moguće da je avarskoga postanja.

⁴¹ Pridjev *kriv* može značiti ‘lijevi’, ali može nositi i pejorativno značenje, pa bi toponim *Kriva vlaka* mogao označivati i mjesto nepogodno za uzgoj poljoprivrednih kultura.

⁴² Riječ je o jami kod Kijeva Dola.

⁴³ Vrela i zdenci počesto su mjesta oko kojih se vežu predaje i ispredaju priče. U krajevima istočno od Neretve česte su priče o utapanju djevojaka u pojedinim vrelima. Uz zdenac je pak *Dubočaj* u Dubljanima vezana priča po kojoj se u njemu utopio bogataš kojemu su novci ispali u zdenac i za kojima je ronio dok se u svojoj pohlepi nije utopio. Apelativ *dubočaj* označuje i ‘halapljiva, nezasićna čovjeka’.

Najveći se dio toponima iz ove skupine odnosi na nazive različitih vrsta stijena i stjenovitih područja. Tako su se u toponimiji jugozapadnoga dijela Popova odrazili apelativi *gruda*, *gruh*, *kamen*, *klisura*, *ljut* i *škrip* ‘pukotina među stijenama’. Usporedno postoje apelativi kojima se označuju zemljopisni objekti na kojima se nahode glatke stijene: hrvatski *glačica* i dalmatski *ploča*. Apelativi *mil* (< *měľ*) i *pijesak* odnose se na pjeskovita tla, a apelativ *glina* na glinovita, nazivom je tala nepogodnih za obradbu uvjetovan toponim *Nerezina*, u kojemu je ušćuvan danas neprozirni apelativ *nerězъ* kojim se označivalo pustopoljinu (njima su antonimični toponimi *Rađevica* usporedivi s toponimima koji sadržavaju apelativ *rězъ*⁴⁴ (koji u prvome redu označuje vinograd), a obradiva su tla obilježena pridjevom *dovoljan* (*Dovoljica*). Odsutnošću su ili prisutnošću biljnoga pokrova uvjetovani toponimi kao što su *Čista strana*, *Gola glavica* (< *gol* ‘ogoljen’), *Opeša*, *Pješivac* (< *pješiv* < *plješiv* ‘ogoljen’) ili *Zelena glavica* (< *zelen* ‘pokriven vegetacijom’). U ovoj skupini toponima nahodimo hidronime onomatopejskoga postanja (*Pištet*, *Srba*), a označena su i izrazito bezvodna mjesta (*Žedna glava*). Vrstom su tla motivirani toponimi koji sadržavaju pridjeve *crn/vran* i *crven* s tim da je posebno zanimljiva ušćuvana skupina **čьr-*, što je veoma rijetko u štokavskim govorima, a što zorno govori o dubinskoj srodnosti popovskih mjesnih govora sa susjednim čakavskim i šćakavskim govorima, bilježitima za povijesni hrvatski narodni prostor.

5.1.3. toponimi određeni položajem/odnosom prema drugim toponimima:

Čātrnja na Kūku, Čātrnja ù Ploči, Dóčine, Dòlina u Vrátlu, Dònjā čātrnja, Dònjā grādina, Dònjā gréda, Dònjā Pétkovica, Dònjē dòline, Dònjē sèlo, Dònjē vrátlo, Dònjī Šenòkos, Dùbokā Slānā dòlina, Gòmiline, Gòrnjā čātrnja, Gòrnjā gréda, Gòrnjā Pétkovica, Gòrnjē vrátlo, Gòrnjī dō, Gòrnjī kūk, Grádac, Iznad Pòtkrājnicā, Klīsurnā dòlina, Krùševačkā grādina, Mālā grādina, Mālī dō, Mālī Křs, Mālō jèzero, Nād lokvōm, Nādno dōla, Nadvòda, Nāpēc, Nāvř Stòžinā, Nōvi vřt, Őgradina, Őtok dònjī, Őtok gòrnjī, Pòd Brijēg, Pòd Dūb, Pod gòmile, Pod kòrita, Pòd lokvōm, Pòd ogradam, Pòd Vinogrād, Podčèline, Pòdgrāde, Podgúmno, Pòdlokva, Pòdòrlice, Podòšca, Podòtine, Podòvoljica, Pògrāde, Pòtočni dōlovi, Potpècina, Potpjěšćina, Potpočivala, Pòtpod, Prijěkē njīve, Rùpice, Srědnjī dō, Srědnjī dólī, Stārī vřt, Starina, Tòrić, Ū kraju, Ūdno Sāda, Vèlikī dō, Vèlikī tōr, Vèlikī vřh, Vèlikō jèzero, Vèljā grādina, Za Kòsōm, Za Stòžine, Zaborálja, Zābrde, Zadašnjica, Zadòlina, Zadžārdīn, Zākotina, Zākuće, Zākuk, Zānuglina, Zàograde, Zaòmeđina, Zāploče, Zārupe, Zaslāpača, Zāvraće, Zāžārbīnō.

Dvorječni se odnosni toponimi najčešće tvore od pridjeva i imenice (npr. *Donja*

⁴⁴ Da je osnova *nerězъ* nekoć mjesnome pučanstvu bila prozirna, potvrđuje i činjenica da se na području današnjega zaseoka Nerađe u Gradcu nalazi mikrotoponim *Nerezine*. Osnove su *nerězъ* i *nerađe* istoznačne, s tim da je potonja mlađa.

Petkovic), pri čemu se odnos među samim toponimima najčešće iskazuje antonimnim parovima pridjeva, pri čemu antonimni par *gornji – donji* izražava prostorne⁴⁵, *mali – veliki*⁴⁶ (rjeđe *velji*) kvalitativne, a *stari – novi* vremenske odnose.⁴⁷ Antonimni su nizovi maksimalno tročlani (*mali – srednji – veliki*) zbog znatnog ograničenja mogućnosti stupnjevanja antonima u toponimiji (Frančić-Mihaljević 1997–1998: 88). Postoje i toponimi kod kojih antonimna sastavnica izostaje (tj. ona je \emptyset ⁴⁸). Kod dvočlanih se toponima tvorenih od prijedloga i imenice antonimija iskazuje antonimnim prijedlozima (npr. *Nad lokvom* i *Pod lokvom*). U Popovu je, kao i na Braču, u tvorbi toponima najučestaliji prijedlog *pod* koji označuje mjesto pod proplankom koje je pogodno za obradu (usp. Šimunović 2004: 203). Veliko slovo na drugome članu toponimijske sveze (bila ona dvorječna ili višerječna) znak je da je u mjesnoj toponimiji ušćuvan i toponim kojima su antonimni toponimi motivirani (npr. *Petkovic*, *Gornja Petkovic* i *Donja Petkovic*). Prostorni se odnosi u jednorječnim istokorijenskim toponimima iskazuju prefiksima *nad-* i *pod-* (*Nadvoda* i *Podorlice*). Na oronim *Klisura* odnosi se toponim *Klisurna dolina*, na hidronim *Kruševica* toponim *Kruševačka gradina* na Golubincu, na hidronim *Potok* toponim *Potočni dolovi* na Belenićima, a na oronim *Žarbina* toponim *Zažarbina* u Kijevu Dolu.

5.1.4. toponimi motivirani nazivima biljaka te biljnih zajednica i plodova:

Bižišća (< *biža* ‘grašak, Pisum sativum’), *Bòbovišta* (< *bob* ‘Vicia faba’), *Brijestac* (< *brijest*⁴⁹ ‘Ulmus campestris’), *Brštan* (< *brštan* ‘bršljan, Hedera helix L.’), *Drāčeve nĳive*, *Drāčuša*, *Drēnova jāma*, *Drēnovī pòtok*, *Drēnovī vřh* (< *drijen*⁵⁰ ‘Cornus mas’), *Dūb* (< *dub* ‘hrast’), *Dūbrava* (< *dubrava* ‘bjelogorična šuma’), *Glög* (< *glog*⁵¹ ‘Crataegus laevigata’), *Grābove dōline* (< *grab* ‘Carpinus orientalis’), *Grābove ògrade*, *Grābovī dō*, *Jāsēn* (< *jasen*⁵² ‘Oleaceae Fraxinus’), *Kljēn* (< *klijen*⁵³ ‘Acer campestre’), *Kònopljā dōlina* (< *konoplja* ‘Cannabis sativa’),

⁴⁵ Antonimni par *gornji – donji* susrećemo kod dvočlanih toponima (npr. *Donje doline* i *Gornje doline*). U ojkonimiji pridjev *gornji* ne označuje uvijek položaj na višoj nadmorskoj visini, a u Popovskome polju apelativ *donji* označuje područje bliže *Zablatku*.

⁴⁶ Primjerice, *Malo jezero/Veliko jezero*.

⁴⁷ Primjerice, *Novi vrt/Stari vrt*.

⁴⁸ Tako je, primjerice, u odnosu *Selo* i *Donje selo*. Ne nahodimo toponim **Gornje selo*.

⁴⁹ U Trebimlji bilježim i apelativ (sic!) *brēstica* ‘pojilo’ (potvrđeno i u Kriste 2007: 215). Apelativ je nastao prema imenu pojila. Brijest je u pučkome vjerovanju (kao i drijen) simbol zdravlja, a obično se brestova stabla nahode uz lokve i druga manja zbirališta vode.

⁵⁰ Od drenjina se nekoć činila i rakija drenovača.

⁵¹ Glog je veoma koristan u sprječavanju tegoba u krvožilnome sustavu.

⁵² Jasenovina je služila za ispitivanje je li voda pitka. U lokvu ili kamenicu stavljala se jasenova grana i ako bi pustila boju, to je značilo da je voda zdrava. Od crnog se pak jasena dobivala crna boja kojom se bojilo vunene kabanice i pređu.

⁵³ U starim su kljenovim deblima pčelari smještali ulišta.

Kòstanji (usp. *kostanj* < lat. *castaneus* ‘kesten, *Castanea sativa*), *Krùševica* (< *kruška* ‘*Pyrus*’), *Kùpinova làzina*, *Lìndenin dô* (usp. alb. *lidxi* ‘leća’), *Lìpa*, *Lìpovi dô* (*lipa*⁵⁴ ‘*Tilia*’), *Lìpovo ôsoje*, *Màklje* (usp. *kljen*), *Òrašje* (< *orah* ‘*Juglans*’), *Pòdrěšće*, *Rěpnā dōlina* (< *repa*⁵⁵), *Rústac* (< *rust*⁵⁶ ‘šuma’ < lat. *rūstum*), *Řžište* (usp. *hrž* ‘raž’), *Sìcava* (< *sita* ‘žukva, *Junceus*’), *Slìva* (< *sliva* ‘šljiva, *Prunus*’), *Smrijêk* (< *smrijek* ‘*Juniperus oxidendrus*’), *Šìpčine* (< *šipak* ‘*Punica granatum*’), *Trijénsli/Trijénslov vrh* (< *trensla* ‘rašeljka, *Prunus mahaleb* L.’), *Třnovi dô* (< *trn*⁵⁷ ‘*Prunus spinosa*’), *Třnovi dōlac*, *Třnovica*, *Zàdrijēnje* (< *drijen* ‘*Cornus mas*’), *Zelènikovac* (< *zelenika* ‘*Phyllirea latifolia*’), *Zèlēnje*, *Zòvljā njīva* (< *zova* ‘bazga, *Sambucus*’).

U toponimiji su se Dubrave odrazili mnogobrojni apelativi koji upućuju na postojanje raznorodnih vrsta stablašica (*drijen*, *dub*, *grab*, *jasen*, (*ma*)*kljen*, *kostanj* ‘kesten’, *kruša* ‘kruška’, *lipa*, *orah*, *sliva* ‘šljiva’, *smokva*, *šipak* i *smreka*), nešto je manje odraza naziva grmolikih biljaka (*brijest*, *brštan* ‘bršljan’, *drača*, *glog*, *kupina*, *paprat*, *sita* ‘žukva’, *sliva* ‘šljiva’, *trijensla* ‘rašeljka’, *trn*, *zelenika* i *zova* ‘bazga’), a znatno manje mahunarka (*biža* ‘grašak’, *bob*, alb. *lidxi* ‘leća’ i *grah*), žitarica (*hrž* ‘raž’), različitih vrsta zeljastih (*konoplja*, *repa* i *zelenje*) i ljekovitih biljaka (*glog*). Nazivom su biljne zajednice uvjetovani toponimi *Dubrava* i *Rustac* te *Podrešće* (odnosi se na nedostatno pošumljeno područje). Mnogi su toponimi motivirani biljnim nazivom *grab*. Naime, od bijeloga se graba nekoć pržio kvalitetan ugljen za kovačke vatre, od mladica se graba izrađivala užad za vezanje snopova žita, a grabov je sušan služio kao prostirka stoci da bi se na koncu pretvarao u stajsko gnojivo.

5.1.5. toponimi motivirani zoonimima, nazivima životinja i životinjskih staništa:

Bjeloušice, *Břlozi*, *Golubinka*, *Gubavice* (< *gubavica* ‘vrsta žabe’), *Jāzāvci*, *Mravinjāk*, *Orlovíci*, *Ōšljē břdo*⁵⁸, *Sinjārice* (usp. *Sinjar* ‘ovan s djelomično bijelom, djelomičnom crnom vunom’; Sk 3: 239), *Vučjī stāni*, *Vūkodō*, *Zěčjā glāva*, *Zěčjā vlāka*.

Najveći je dio toponima iz ove skupine motiviran nazivima gmazova i vodenih nametnika (*bjelouška*, *gubavica* i *zmija*) te divljih životinja (*jazavac*, *vuk* i *zec*), a rjeđe ptica (*golub*, *orao*) i domaćih životinja (*govedo* i *osao* ‘magarac’). Nazivima

⁵⁴ Lipa je sveto slavensko stablo. Nekoć je bilo uobičajeno vjerovanje da grančica lipe štiti od groma i požara uščuvano u uzrečici: *Cvjetokitna lipo, tebe u tvojoj srdi, niti Perun žarkom strijelom ne nagrdi*. U Zažablju se počela saditi tek koncem 80-ih godina prošloga stoljeća.

⁵⁵ Ne isključujemo ni mogućnost da je toponim motiviran apelativom *repa* ‘kamenjar’.

⁵⁶ U Vidonjama sam zabilježio bliskozvučni apelativ *rúšće* ‘šipražje’ (vjerovatno prema *hrust*).

⁵⁷ Dio je toponima koji sadržavaju naziv biljke *trn* vjerovatno motiviran pučkim vjerovanjem da se crni trn (ili trnjina, *Prunus spinosa*) pušta da raste u blizini kuća kako bi se zli duhovi na njih naboli.

⁵⁸ U Dubrovačkome primorju postoji i selo Ošlje koje se spominje od 10. st.

staništa kukaca uvjetovan je toponim *Mravinjak*, a divljih životinja *Brlozi*. Dio bi toponima iz ove skupine (osobito motiviranih nazivima ptica te životinjskim nazivima *vuk* i *zec*) mogao biti i antroponimnoga postanja.

5.2. zemljopisna imena od drugih toponima:

Lùkače (< *Luke*), *Lùkavac* (< *Luke*).

5.3. toponimi motivirani ljudskom djelatnošću

5.3.1. toponimi prema izgrađenim objektima, zdanjima

5.3.1.1. gospodarski objekti:

Čatrnja (< *čatrnja* < psl. **čьtrnja* < lat. *cisterna*⁵⁹), *Güstijerna*, *Gùvnine*, *Kàmenica*, *Klāčina* (< *klačina* ‘vapnenica, mjesto na kojemu se gasi klak’ < dalm. *calcaina*), *Kùparica*, *Kùparice* (< *kupa* ‘crijep’), *Plitara* (< *plitara* ‘veća kamenica’; *plitara* ‘plitka zdjela’), *Ūbō* (< *ubo* ‘ubao, zdenac’).

U ovoj skupini toponima pretežu odrazi hidronimskih apelativa. Uglavnom je riječ o apelativima kojima se imenuju ograđena i uređena vrela hrvatskoga (*kamenica*, *plitara* i *ubo* ‘zdenac’) i latinskoga ili romanskoga postanja (*čatrnja* i *gustijerna*). Apelativ *kamenica* u Popovu češće označuje zdenac nego prirodno udubljenje u kamenu u kojemu se skuplja kišnica. U Donjoj Hercegovini apelativ *plitara* označuje veće kamenice. U mjesnoj se toponimiji odrazio i graditeljski apelativ *klačina* ‘vapnenica’ te njegova hrvatska metaforična inačica *pečena rupa*. Nazivom je poljoprivrednoga objekta uvjetovan toponim *Guvnine*.

5.3.1.2. vojni i obrambeni objekti:

Grād, *Grādac*, *Grādina*, *Kāsār*⁶⁰ (usp. *kasarna* ‘vojarna’), *Metèriz* (< *meteriz* ‘opkop od zemlje, rov’ < tur. *meteris* ‘rov’), *Ōstrog* (< *ostrog* ‘utvrda’).

Na temelju jezičnih podataka moguće je odrediti i vremenski slijed gradnje utvrda u Popovu. Utvrde su iz ilirskoga razdoblja motivirane slavenskim apelativom *gradina*, srednjovjekovne hrvatske utvrde slavenskim apelativima *grad(ac)* i *ostrog*, a prežitak je gotovo četiristogodišnje osmanlijske vladavine toponim *Meteriz*.

5.3.2. toponimi prema obitavalištima te javnim prostorima i putovima:

Kolòvođa, *Küćine*, *Křs* (< *krst* ‘raskrsnica’), *Mālskā* (< *Mahalska*) *čatrnja*, *Hóđa* (usp. *ohođe* ‘konjski put’), *Međùlíc*, *Ōpūće*, *Pod cèstōm*, *Pòsēlje*, *Ráskrsnice*, *Rázūšje*, *Za krstom*.

Većina je toponima iz ove skupine motivirana nazivima putova i staza (*cesta*, *kolovađa* ‘put za kola’, *ohođe* ‘konjski put’, *ulica* ‘put kroz selo’) te raskrižja (*kr*

⁵⁹ Riječ je o izravnoj posuđenici iz latinskoga u kasni praslavenski (Gluhak 1993: 164).

⁶⁰ U kući je stanovao trgovac Jelić iz Slanoga.

< *krst*, *raskrsnica*, *ražušje* < *razušje* ‘raskrižje’). Na tipove se naselja odnose apelativi *mahala* ‘zaselak nastanjen pripadnicima jednoga roda’ i *selo*. Na napuštena kućišta upućuje toponim *Kučine*. Na temelju povijesnih vrela razvidno je da je apelativ *selo* u Popovu i susjednome Zažablju isprva (kao i u zapadnijim dijelovima hrvatskoga povijesnog prostora) označivao imanje.

5.3.3. toponimi prema gospodarskoj djelatnosti

5.3.3.1. toponimi u svezi s poljoprivrednom djelatnošću

5.3.3.1.1. toponimi u svezi s uzgojem kulture i tipovima obradivog zemljišta:

Bášča (< *bašča* < tur. *bahçe* ‘vrt’), *Džardīn* (< *džardin* ‘vrt’ < tal. *giardino*), *Lāđa* (< *lađa* ‘uskopani prostor’), *Ljěsve* (usp. *ljesa* ‘lijeha’), *Ögrada*, *Ögrade*, *Päsi*, *Päsine* (usp. *Pod*). *Pöd* (< *pod* ‘obradiva površina na više razina’), *Pòuz* (usp. *pozunica* ‘dugačka mladica’; Kriste 2007: 225), *Ráđevice* (< *rađevica* ‘zemljište koje se obrađuje’), *Sād*, *Sādovi*, *Sijācā dóčina*, *Vláka* (< *vlaka* ‘zavučena duga njiva’), *Vřtovi*.

Nazivima su zemljišnih čestica motivirani toponimi *Lađa*, *Ljesva*, *Ograda*, *Pasi*, *Pasine*, *Pod*, *Rađevice* i *Vlaka* te sinonimni nizovi toponima raznojezičnoga postanja – toponim *Bašče* turskoga podrijetla, *Džardin* talijanskoga te *Vrtovi* dalmatskoga (< dalm. *hortu*). Značenja apelativa *bašča*, *džardin* i *vrt* ipak se donekle razlikuju. *Bašča* se obično nalazi bliže, a *vrt* nešto dalje od kuće, dok je *džardin* bolje uređen *vrt*, a u obližnjemu Zažablju kadšto označuje čak i gaj, novouzgojenu šumu. U mjesnim govorima postoji i stariji apelativ *vrtal* (< dalm. *hortulu*). Na lokalitetima *Sad* i *Sadovi* nekoć se nalazio rasadnik.

5.3.3.1.2. toponimi u svezi s veličinom i granicom obradivoga zemljišta:

Cilj (< *cilj* ‘međaš’ < njem. *das Ziel*), *Dūžice* (< *duž* ‘dužina brazde koju volovi mogu uzorati bez predaha’; Pujić 2003: 167), *Mèđe*.

Nazivi su za mjesta razgraničenja zemljišnih čestica *cilj* i *međa*. Toponim *Dužice* najvjerojatnije je prežitak starih slavenskih mjera za površinu koje su se temeljile na dužini brazde koju su volovi mogli uzorati bez predaha.

5.3.3.1.3. toponimi u svezi s privođenjem tla kulturi:

Křčevine, *Làzina*, *Lazétine*, *Pod Přlom* (< *prlo* ‘pasjeka’; usp. rum. *a pîrli* ‘paliti, žeci’), *Pòljutci* (< *poljutak*⁶¹ ‘křčevina’ < *pod ljutak*), *Prišeke*, *Progòrjělci*, *Pròkos*, *Ráđevice*, *Rázbōjne* (usp. rum. *război* ‘novoiskrčena zemlja’; Sk 1: 163⁶²), *Šenòkos*, *Šenòkosi*, *Žārbina* (< *žarba* ‘žarenje’).

⁶¹ Apelativ je veoma raširen u toponimiji hercegovačkoga dijela Zažablja, osobito u Hutovu i Hrasnu.

⁶² Na istome mjestu Petar Skok navodi usporedne toponime *Razbojine*, *Razbojna (draga)* i *Razbojno*.

Većina se toponima iz ove skupine odnosi na krčevine, a zbog njihove brojnosti među njima nahodimo odraze hrvatskih (*krčevina*, *lazina*, *poljutak*, *prišeka*, *progorjelac* i *žarba*) i mlađih romanskih (*prlo* i *razboj*) apelativa. Načinom obradbe poljoprivrednoga zemljišta motivirani su toponimi *Prokos* i *Šenokos*.

5.3.3.1.4. toponimi koji se odnose na vinogradarstvo:

Lòznica, *Lòzovište*, *Pod lòzòm*, *Trăp* (< *trap*⁶³ ‘mladi vinograd’), *Vînogrād*, *Vînogradina*, *Vînogradine*.

5.3.3.2. toponimi u svezi s uzgojem životinja

5.3.3.2.1. toponimi u svezi sa stočarstvom i obitavalištima za stoku:

Grèbala (< *grebalište*⁶⁴ ‘mjesto na kojemu se grebena vuna’), *Gùnjice*, *Jărište* (< *jara* ‘ograđeni prostor pred torom’ < tal. *ara* < lat. *hara*), *Òbor*, *Obòrîna*, *Obòrînje*, *Òtine* (usp. **o-тънь*⁶⁵ ‘pregrada’), *Pländište* (< *plandište* ‘sjenovito mjesto na koje se stoka sklanja za velikih vrućina’), *Počivala*, *Pòjila*, *Pòjužilovina* (: *južina* ‘užina’), *Prpòruša* (< *prpor* ‘tlo koje je isprpala stoka’), *Torićak*, *Tòrina*, *Zgòn* (< *zgon* ‘ograđeno mjesto na kojemu se okuplja stoka’).

Veoma su česti nazivi za ograđena mjesta na kojima boravi ili se zagoni stoka: *jara*, *obor*, *otina* i *tor* te dio toponima motiviranih apelativom *gradac* koji u Popovu ne označuje samo razvaline utvrda nego i tor. Na stočarske prerađevine upućuje toponimi *Grebala*, a na odmorišta za pastire toponimi *Plandište*, *Pojužilovina* i *Počivala*. U Popovu je, kao i u čitavoj Donjoj Hercegovini, bilo razvijeno bisesilno stočarstvo, tzv. planištačenje, o čemu bilješke nahodimo u osmanlijskim poimeničnim popisima stanovništva Hercegovine koncem 15. st. Zimovalo se

⁶³ Apelativ *trap* ujedno označuje i iskopanu zemlju u koju se stavlja loza, voćke ili krumpir da prezime.

⁶⁴ Po tumačenju mjesnoga stanovništva *Grebalište* je mjesto na koje su se dovodili volovi i odakle se u Popovu čulo njihovo mukanje, no kako na širem području nalazimo ojkonime *Češljari* i *Gorogaše* (< *gargaše* ‘greben, oruđe za grebananje vune’; selo u Bobanima), čini mi se vjerojatnijim toponim povezivati s ovčarstvom i djelatnostima povezanim s ovčarstvom. Moguće je da je i prezime *Pućar* (Pucari danas žive u Glušcima kod Metkovića i u Metkoviću) motivirano nekim zanimanjem u svezi s preradom vune. Naime, glagoli *pucati* i *pucàrati* u mjesnim govorima znače ‘čistiti, grebenati vunu’.

⁶⁵ Bezljaj (2003a: 47) ojkonom *Hotanj* u Hercegovini dovodi u svezu s **o-тънь* ‘pregrada’, ne odbacujući posve mogućnost da je motiviran pridjevom **Hotan* izvedenim od nepotvrđenog antroponima. Osobno ime *Hotilo* nalazimo u *Dečanskoj hrisovulji* iz 14. st. (Grković 1983: 210), u bjeloruskome i češkom antroponimijskom sustavu zabilježeno je osobno ime *Hoten*, a u poljskome *Hotko* (Železnjak 1969: 16, 46). Stankovska (1992: 71) pak slične toponime u Makedonije ubraja u skupinu toponima antroponimnoga postanja. Tako toponim *Tetovo* drži eliptičnim toponimom s posvojnim značenjem te ga izvodi od atributne sintagme **Htětova* (*Вьсь*)/**Htětova* (*Selo*). Osobno mi se čini da je u donjohercegovačkoj ojkonomiji vjerojatnije izvođenje od antroponima, a u anojkonomiji izvođenje prema stočarskome nazivu koji navodi Bezljaj.

ù *Humnini* (Donjoj Hercegovini), ljetovalo ù *Planini* (u vrletima Gornje Hercegovina), a jeseništa su se nalazila u podnožjima planina, u *Škólju* (u primorju od poluotoka Kleka do Bosanke) ili *Prijêko* (uz Deransko i Hutovo blato; Puljić 2010: 51, 59). Zanimljivo je da se bisesilno stočarstvo, čije korijene »možemo pratiti sve do prethistorijskih gradišta na dinarskim kosama okrenutim prema jugoistoku« (Gušić 1974: 87), u Popovu i Bobanima u većoj mjeri održalo u predjelima naseljenima Hrvatima (kao izrazito stočarska sela ističu se Kijev Do⁶⁶, Belenići, Golubinac, Orahovi Do, Cicrina, Trnčina i Trebimlja; Filipović-Mičević 1959: 124)⁶⁷. Stočarskom je odjećom motiviran pak toponim *Gunjice*. Toponim *Prporuše* mogao bi upućivati i na običaj zabilježen u Dalmaciji da neoženjeni momci pjesmom i plesom dozivaju kišu dok ih žene polijevaju vodom (usp. Sk 3: 55).

5.3.3.2.2. toponimi u svezi s drugim gospodarskim djelatnostima:

Čelinjāk, *Kõnjūšnica*, *Majdan* (< *majdan* 'rudnik' < tur. *maden*), *Õšca* (< *ošca* 'zamka za ptice'), *Ūlišta* (< *ulište* 'košnica'), *Ūmašci* (< *maža* 'jutena vreća').

Iz ove je skupine toponima vidljivo da se stanovništvo bavilo pčelarstvom, a na obrtništvo i uslužne djelatnosti upućuje toponimi *Konjušnica*. U Popovu se, dok je bilo pod vodom, lovila riba (usp. toponim *Umašci*), ali patke i druge ptice (usp. toponim *Ošca*), o čemu je (kao i o ribolovu, vršidbi žita i jematvi u tom kraju) 1570. – 1574. pisao Jakov Sorkočević (I. Lučić 2009: 77).

5.3.4. kulturnopovijesna uvjetovanost toponima

5.3.4.1. toponimi u svezi s vojnom, upravnom i sudskom vlašću:

Cārīne, *Čitluk* (< *čitluk* 'feudalni posjed' < tur. *çiflik*), *Drūžbin dō*, *Hāsa* (< *has* 'feudalni posjed sultana, visokih dostojanstvenika i namjesnika pokrajina' < tur. *has*), *Knežáci*, *Posābāč dō* (< *posaobina* 'poslanstvo'), *Težānice* (< *teg* 'rad na tuđemu imanju').

Pogranični položaj Popova ogleda se u velikome broju toponima koji se odnose na carinarnice i mjesta s kojih se nadgledala granica. Na mjesta na kojima su se mogli održavati sastanci izaslanika triju država kojima je Popovo bilo interesnim područjem upućuje toponim *Posabač do* na Belenićima. U popovskoj su toponimiji ušćuvani uglavnom turski (*Čitluk* i *Hasa*), ali i njemački (*Carine*) nazivi. Toponim *Težanice* prežitak je negdašnjega feudalnog uređenja. Na zajednička bi seoska zemljišta mogao upućivati toponim *Družbin do*⁶⁸.

⁶⁶ Iako su i Hrvati i Srbi u Bobanima uglavnom uzgajali koze, samo su Hrvati bili planišтари.

⁶⁷ Na Trebimlji postoji uzrečica: *Lōkva Trebinja – Cřvanj planina*.

⁶⁸ Moguće je da je riječ o toponimu antroponimnoga postanja. Osobno ime *Družba* zabilježeno je u Dečanskim hrisovoljama (Grković 1983: 178).

5.3.4.2. toponimi u svezi s mjesnom poviješću i mjesnim predajama:

Krvavica (usp. *krvavac* ‘krvni osvjetnik’), *Pomòrikuće*, *Vjenčanić*.⁶⁹

Toponim *Krvavica* te dio toponima motiviranih apelativom *mejdán* upućuju na mjesta negdašnjih bojeva, a brojne se predaje s motivom kamenih svatova ogledaju se u toponimima tvorenima od glagola *vjenčavati*. Uspomene na epidemijama i ratovima poharana područja zrcale se u toponimu *Pomorikuće*.

5.3.5. toponimi uvjetovani duhovnim i vjerskim životom zajednice

5.3.5.1. toponimi motivirani imenima kršćanskih svetaca po vjerskim zajednicama te crkvenim građevinama i posjedima:

Crkvina, *Crkvine*, *Đačkò gròblje* (< *đak* ‘učenik vjerske škole, đakon’), *Gòspa od Pòhoda*, *Kàluđerov pòtok*, *Kàluđerskà ògrada*, *Miljava/Miljeva crkva*, *Mràtnà dòlina*, *Patàrskà sòpra* (< *pratar* ‘fratar’ + *sopra*⁷⁰ ‘gozba’), *Pétkovica*, *Pètrov dò*, *Spàsovo brdo*, *Stàrac* (*starac* ‘predstojnik krstjanske hiže’), *Vàra*.

Na mnogobrojne porušene srednjovjekovne crkve, o čijim ruševinama 1610. govori trebinjsko-mrkanski biskup Gučetić 1610. (Pandžić 1959: 109), upućuju toponimi *Crkvina* i *Crkvine*, a na nekropole stećaka u njihovoj blizini u drugim dijelovima Popova i toponimi *Desetci*. Brojem se *deset* u Donjoj Hercegovini označuje mnoštvo, obilje čega.⁷¹ Valja pripomenuti da je dio toponima koje sam svrstao u ovu skupinu mogao nastati i od kršćanskoga imena, a ne prema titularu crkve. Kako nam nisu poznati titulari većine razrušenih popovskih srednjovjekovnih crkava, većinu sam ipak uvrstio u ovu skupinu, a jesam li kod svakoga pojedinačnoga toponima bio u pravu, pokazat će buduća arheološka istraživanja. Tako bi na moguće postojanje crkve sv. Martina mogao upućivati toponim *Mratna dolina* u Kijevu Dolu, a sv. Spasa *Spasovo brdo* na Belenićima. Na razmjerno novu kapelicu Gospe od Pohoda upućuje istoimeni toponim. Toponim *Patarska sopra* mogao bi upućivati na povremene dolaske slanskih franjevaca u Popovo, od kojih je najpoznatiji pohod fra Siksta koji je u 1525. predvodio bogoslužje na Petrovdan u Zavali. Na krstjansku nazočnost u Popovu kojoj je podlegao i dio mjesnih vlastelina Pavlovića i Radinovića (usp. Puljić 1988: 74) upućuje toponim *Starac*. U mjesnoj su toponimiji trag ostavila porušene crkve sv. Petra te na crkvu sv. Mihajla u Zavali (danas bilježim toponim *Miljava/Miljeva crkva*, a u povijesnim vrelima *Miholja crkva*). U svjetlu je veoma složenih odnosa pravoslavaca

⁶⁹ U Češljarima je zabilježena predaja da su se sreli svatovi na starome karavanskom putu u blizini sadašnjega katoličkoga groblja ispod Oglavaka. I jedni i drugi htjeli su da se oni drugi sklone s puta dok prođu. Poubijali su se između sebe pa su, kako narod pripovijeda, poginule i obje mlade. Svi su svatovi na tome mjestu pokopani i grobovi su im i danas obilježeni na seoskom groblju. I danas postoji uzrečica: *Ne valja da se svatovi sretnu*.

⁷⁰ Vidi bilješku br. 31.

⁷¹ Na podatku zahvaljujem pok. Peri Marijanoviću.

i katolika u Popovu zanimljiv i toponim *Ivanja crkva* kod današnje pravoslavne crkve Sošestvija svetog Duha u Ravnome⁷², a možda i *Ivanovičina* u Čvaljini nedaleko od danas pravoslavne crkve sv. Jovana, koji, uz brojne slične primjere koje navode povjesničari, rječitro govori o širenju pravoslavlja na nekoć isključivo katoličku istočnu Hercegovinu. U Ravnome bilježimo i toponim *Staz* koji bi se mogao povezati s homonimnim antroponimom. Iako nema arheoloških potvrda da se u Ravnu nalazila crkva sv. Anastazija, u selu se nalazi srednjovjekovna crkva sv. Mitra, a postoje zapisi i predaje o postojanju više crkava koje su Osmanlije porušili kad su ovladali tim područjem. Nedaleko od Ploča u Neretvanskoj krajini nalazi se naselje *Stáševice* prozvano po svetome Stašu (Anastaziju), solinskome mučeniku. Zidovi se starokršćanske bazilike iz 5. st. posvećene tomu svetcu nalaze u blizini Jezera (M. Vidović 2004: 46), tako da je kult sv. Staša očito bio raširen u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke. Toponim *Vara* mogao bi se povezati sa štovanjem sv. Barbare, zaštitnice rudara. Toponimi *Đačko groblje* i *Kaluđer* odraz su utjecaja pravoslavnoga manastira čiji su se posjedi razasuli Dubravom.

5.3.5.2. prežitci pretkršćanskih vjerovanja:

Āgrište, Matàlōz dōline (< *mataloz* 'lud'), *Távnicà* (usp. *tamnica*), *Trěškavac* (< psl. *trěškъ* 'grom'), *Trěštenik* (usp. *Treskavac*), *Vilišta, Vražijā pėćina, Zmàjevica*.

U toponimima *Treskavac* i *Treštenik* usčuvan je spomen na slavensko božanstvo munje i groma Peruna⁷³ u koji se na ovim prostorima dijelom pretočio kult svetoga Jurja/Đurđa i svetoga Ilije. Na štovanje Svantevidova, slavenskoga božanstva obilja i plodnosti, upućuju i toponimi motivirani apelativom *dub*. Pod dubom su se, naime, kao svetim stablom donedavna održavali seoski zborovi, a u doba osmanlijske okupacije ondje se održavalo i bogoslužje. Treba spomenuti i to da je puk crvene mrlje na stijenama u ponorima tumačio kao krv koju je prolio đavao kojega je ubio sveti Petar. U Popovu takve mrlje nahodimo u ponoru Crnulji, a crkvu svetoga Petra nahodimo u obližnjim selima Glumini i Turkovićima. Toponim *Vražija pėćina* upućuje na postojanje nekrštenih bića koji se u drugim krajevima nazivaju *macićima* ili *macarolima*. Raširenost vjerovanja u vile odrazila se u toponimu *Vilišta*.⁷⁴ Igrišta su po čitavoj istočnoj Hercegovini duhovna

⁷² Filipović i Mićević (1957: 157) navode tako da se pravoslavna crkva Sošestvija sv. Duha koju „katolici zovu Ivanja crkva“ u povijesnim vrelima spominje 1664., a na sljedećoj stranici tvrde da je pravoslavna crkva izgrađena 1898. Očito se na mjestu današnje pravoslavne crkve nekoć nalazila katolička crkva.

⁷³ U Popovu postoji uzrečica: *Gromom bije Gromovnik Ilija, vatrom pali Ognjena Marija, pomaže im sveti Pantelija*. (Kriste 2007: 213)

⁷⁴ Upravo su priče o vilama koje su najživlji ostatci pretkršćanskih slavenskih vjerovanja. Po pučkome je vjerovanju između Žabe i Veleža postojalo uže, pričvršćeno čeličnim alkama, s pomoću kojega su vile prelazile sa Žabe na Velež i obrnuto. Vile su pozitivna bića za razliku od *stuha* koje

središta sela, a označuju mjesta na kojima po noći *igraju vile*. Na moguće žrtve vilinjega „igranja“ upućuje toponim *Mataloz doline* (< *mataloz* ‘lud’). Toponim *Zmajevica* mogao bi upućivati na Perunovu borbu s Velesom kojega Gromovnik udara gromom (Katičić 1998: 305–306), a i sam se crni trn, po pučkome vjerovanju, pušta da raste u blizini kuća kako bi se zli duhovi na njega naboli. Trnovim su kolcima stanovnici Belenića i Kijeva Dola proboli navodnoga vukodlaka nakon što je voda otvorila jedan grob pod stećkom na zajedničkome groblju. U podvodnim prostranstvima vrebja pak čudovište *orbo*⁷⁵. Na šumskoga zloduha koji obitava u šupljemu drvu (Nosić 1998: 180) možda upućuje antroponim *Butor* koji se odrazio u mjesnoj toponimiji. Možda i toponimi u kojima su se odrazili nazivi *kij* i *bat* kriju trag prastaroga običaja ubijanja batom onemoćaloga oca te njegova bacanja u jamu (usp. toponim *Tupoglav* na Previši u Zažablju). Toponime pak *Ljeljen*⁷⁶ u obližnjemu Hutovu, kod Konjica i u Konavlima Marko Dragić (2007/2008: 37, 38) povezuje s Ljeljom, sinom slavenske božice proljeća Lade, kojega su dalmatinski renesansni pisci smatrali bogom ljubavi, slavenskom inačicom Amora ili Kupidona. Jarilo, slavenski bog plodnosti, povezuje se pak sa svetim Đurđem kojega se slavilo u obližnjemu Zažablju (na Brestici i u Hrasnu), među popovskim katolicima u Dubljanima i Trnčini te pravoslavicima u Dračevu, Dubljanima, Dvrsnici, Grmljanima i Kotezima te obližnjoj Šćenici u Bobanima (I. Lučić 2009: 352).

5.3.5.3. ostali elementi duhovne kulture:

Bòžičevište, Djèčjē gròblje, Dûmnice (< *dumo* ‘svjetovni svećenik’), *Gòmila*⁷⁷ (< *gomila* ‘hrpa nabacana kamenja’ < psl. **mogyla* ‘grobni humak’), *Kr̃s, Kùžnō gròblje, Râvnō grēblje, Zákrižje*.

Važnost se mjesta ukapanja ogleda u velikome broju toponima motiviranih apelativima *groblje, greb, greblje* i *gomila*. Spomenuti apelativi odnose se na raznorodna ukopna mjesta: od srednjovjekovnih nekropola stećaka do neoznačenih grobišta žrtava Drugoga svjetskog rata. Toponimi *Dumnice, Krs* i *Zakrižje* upućuju na moguća mjesta održavanja bogoslužja za vrijeme osmanlijske vladavine.

stvaraju kovitlace i vremenske neprilike. U Popovu se pak vjeruje da su vile živjele u *Bilinōj pèćini* poviše Češljara i da su se prestale pokazivati zbog bezakonja koja su ljudi počeli počinjati. (usp. Marijanović 2004: 65–67)

⁷⁵ Osobni nadimak Orbo potvrđen je u Metkoviću.

⁷⁶ Ne treba ipak posve odbaciti ni tumačenje da je riječ o odrazu životinjskoga naziva. Ljeljenom se, naime, u mnogim ijekavskim dijelovima Hercegovine naziva jelena, a jelen je i čest motiv na stećcima.

⁷⁷ Apelativ *gomila* u mjesnome govoru najčešće označuje grobni humak, neovisno o tome iz kojega je povijesnog razdoblja (tako primjerice može označivati i ilirsko grobište). Na Braču pak *gomila* označuje ‘hrpu kamenja nastalu trijebljenjem kamenja’ (Šimunović 2004: 218). Apelativ kadšto ima navedeno značenje i u Popovu, ali se u Hercegovini češće u tome značenju rabi apelativ *grudina*.

5.4. toponimi antroponimnoga postanja:

Najviše je toponima antroponimnoga postanja tvoreno od pridjevaka, rodnih imena i prezimena. U toponimiji su se jugozapadnoga dijela Popova odrazili sljedeći pridjevci, rodna imena i prezimena: *Andrić* (Češljari, Orahovi Do⁷⁸ i Zavala), *Benić* (Golubinac i Zavala), *Blanić*⁷⁹ (izumrli; živjeli u Zavali i Čvaljini), *Bogašinović* (možda današnji Potrebece; Zavala), *Buterin* (rod izumro u Zavali; preselili se u Ravne kotare), *Cvjetković/Četković* (rod s Belenića i Golubince koji je posjede imao i u Zavali), *Čalakov* (Zavala), *Češljarić* (negdašnji Nikolići; izumrli rod u Zavali), *Čorić* (Češljari), *Dadić* (rod na Belenićima; imali posjede i u Češljarima), *Dragić*⁸⁰ (Češljari), *Duper* (izumrli rod s Golubince⁸¹), *Đurić* (rod je nastanjivao Orahov Do, Ravno i Češljare⁸²), *Galijat*⁸³ (izumrli na Golubincu), *Jović* (Bjeljave, Češljari i Zavala), *Jozić*⁸⁴ (iseljeni rod na Belenićima; potječu od Dadića), *Kadijević* (izumrli u Zavali i preselili se u Slivno u Neretvanskoj krajini), *Korać* (Zavala), *Kralj*⁸⁵ (katolički rod na Golubincu, a pravoslavni u Ravnu), *Krečak* (Belenići i Češljari), *Krunić* (izumrli rod u Zavali), *Lučić* (rod na Golubincu), *Milić* (starije prezime Balija; rod na Golubincu), *Miljanović* (izumrli rod u Kijevu Dolu; vjerojatno preseljen u Trnčinu u kojoj su stanovali Miljančići), *Muharica* (izumrli muslimanski rod u Zavali), *Raičević* (Kijev Do; raslojili se na Hapane i Krkiće), *Sinanović* (izumrli muslimanski rod doseljen iz Ljubinja u Zavalu), *Vrabac* (izumrli rod na Golubincu), *Vukić* (žive u Ravnome, a sudeći po toponimiji, nastanji-

⁷⁸ Jedan rod iz Zavale došao na majčino u Pandža 1941./1942.

⁷⁹ Vukadin Blanić spominje se 1718. Obitelj Blanić isprva je živjela u Zavali, potom se preselila u Čvaljinu da bi se na koncu preselila u Nevesinje (Filipović-Mićević 1959: 150).

⁸⁰ Rod je stanovao na Dubravici kod neumskoga Gradca gdje se spominje od 1731. Po predaji su stanovali i na Gornjim Moševićima (D. Vidović 2009b: 216). Po migracijskim kretanjima i po podatcima iz mjesne toponimije veoma je vjerojatno da su podrijetlom iz Zavale.

⁸¹ Sudeći po toponimiji, rod je nastanjivao Golubinac, a po popisu izbjeglica (iako to nije izrijekom navedeno) najvjerojatnije živio u župi Trebimlja (na Brijegu ili u Cicrini; Puljić 2008: 80). Duperi se u Konavlima spominju od 1678. Ondje su se najvjerojatnije doselili iz Župe dubrovačke (KV 1: 378).

⁸² Četvorica braće Đurić dobila su u Ravnome 1695. zemlje kao mletački nadarenici (Hrabak 1985: 42).

⁸³ Ivan, sin Vuke Galiota iz Murlakije (najvjerojatnije iz Popova) kršten je u Dubrovniku 1675. (Sivrić 2003: 374) Zanimljivo je da su prezime Galiotović nosili današnji Šimovići (u starijim vrelima zabilježeni kao Šimunovići) u zapadnoj Hercegovini. Šimunoviće se obično povezuje s Kojićima u Ravnome (Krište 1999: 221), pa nam je stoga zanimljiv i toponim Kočin do u Kijevu Dolu koji se (kao i prezime Kojić) izvodi od kršćanskoga imena Konstantin. Po migracijskim kretanjima moguće je da oba roda potječu iz Timara.

⁸⁴ Rod Jozić *alias* Pasarica spominje se na Belenićima do polovice 19. st. Sudeći po toponimiji, živjeli su i u Kijevu Dolu. Pasareviće pak u 1654. nalazimo u selu Bogojevići u Zupcima (Sivrić 2003: 274).

⁸⁵ Za Kralje u Ravnu drži se da su rodnom od katolika Šimunovića te da su na pravoslavlje prešli po ženskoj liniji.

vali i Češljare) i *Zec*⁸⁶ (izumrli rod u Zavali). U mjesnoj su se toponimiji odrazili pridjevci, rodna imena i prezimena čiji nositelji žive u susjedstvu: *Baće* (rod iz Štedrice i Dola; vjerojatno doseljen iz Kijeva Dola), *Bijeje* (tako se prezivala jedna grana Kovača s Brijega na Trebimlji; potomci su Dobrosravića koji su živjeli i u Glavskoj, pa su možda mogli stanovati i na Belenićima), *Butor(ović)* (živjeli su u Mikulićima u Konavlima te od njih potječe obitelj Metković, a zabilježeni su i među popovskim izbjeglicama u Slanome; možda potječu s Golubince), *Čengić* (muslimanski posjednici u Popovu; po njima se jedno vrijeme nazivala Zavala), *Ćosić*⁸⁷ (izumrli rod iz Orahova Dola), *Jelić* (došli kao trgovci iz Slanoga, rodnom iz Trnove), *Knežić* (rod iz Gornjega Hrasna koji je imao posjede i u Popovu), *Kokot(ović)* (pridjevak se spominje u Gradcu), *Medar* (rod u Dračevu i Sedlarima; imali posjede i u Kijevu Dolu), *Miletić* (rod razgranat po Popovu; moguće je da je Miletića bilo i u Kijevu Dolu), *Perišić* (rod koji nastanjuje Grmljane u jugoistočnome te Dračevo i Drijenjane u sjeveroistočnome dijelu Popova; možda su stanovali u Zavali), *Skoče* (spominju se na Zelenikovcu odakle su se odselili u Ravne kotare; možda su ondje stigli iz Zavale), *Sušac* (izumrli rod u napuštenome selu Sušci u Trnčini; spominju se kao posjednici u Češljarima), *Tucak(ović)* (rod je nastanjivao Dodanoviće, a potom se odselio u Tucakovinu u Gornjem Hrasnu i u Konjic; spominju se u Zavali), *Vato(vić)* (rod iz Štedrice u Dubrovačkome primorju; vjerojatno potječe s Golubince).

Razmjerno je velik i udio toponima motiviranih osobnim imenima. U mjesnoj su se toponimiji odrazila sljedeća narodna imena: *Beneta* (< *Bene* < *Benedikt*), *Bilin* (< *Bile* < *Biloslav*⁸⁸), *Bjelas* (< *Bjele* < *Bjeloslav*) *Božika*⁸⁹ (< *Božo* < *Božidar*), *Branko* (< *Branimir/Branislav*), *Budim* (< *Budo* < *Budimir/Budislav*), *Četko* (usp. *Cvjetko* < *Cvjet* < *Cvjetomir*), *Dabiša* (< *Dabo* < *Dabiživ*), *Dragava* (< *Draga* < *Dragoslava*), *Goša* (< *Godimir/Godislav*), *Grdan*, *Mile* (< *Miloslav*), *Rade* (< *Radimir/Radoslav*), *Radava* (< *Rada* < *Radoslava*), *Radonja* (< *Rade* < *Radimir/Radoslav*), *Stana* (< *Stanislava*) i *Vuk*. Znatno je manji udio toponima tvorenih kršćanskim (*Barle* i *Baro* < *Bartul*, *Grgo* < *Grgur*, *Hrle* < *Hrsto*, *Ivan*, *Juraš* < *Juraj*, *Koča* < *Kostadin*, *Pavao*, *Petar*, *Šćepan* 'Stjepan' te *Vice* i *Viko* < *Vicencije*), hibridnim (*Četun* < *Četo* + vlaš. *-un*) i muslimanskim (*Zuko* < *Zulfikar*) imenima. Toponim *Tareva trešnja* mogao bi se izvoditi od muslimanskoga imena *Tarik*. Izdvajam i tri toponima nastala od veoma rijetkih osobnih imena. Hibridnim je

⁸⁶ Podrijetlom su od Braća koji su se iz Zavale preselili u Cicrinu.

⁸⁷ Filipović i Mićević navode da je Ivan Ćosić 1817. dobio manastirske zemlje u Orahovu Dolu (Filipović-Mićević 1959: 153). U Češljarima smo zabilježili toponim *Ćosina dolina* kao spomen na taj rod.

⁸⁸ Zbog rijetkih odraza osobnoga imena *Bjeloslav*, postavlja se pitanje jesu li Bjelosavljevići (od kojih potječu Pavlovići s Hotnja) ondje pristigli iz Češljara (D. Vidović 2009b: 211).

⁸⁹ Usp. neslužbeno osobno ime *Vidika* u Vidonjama.

osobnim imenom *Bitomisal* (< *Bito*⁹⁰ ‘Vido’ + *-slav*) motiviran toponim *Bitomišlje*. Toponim *Nadina dolina* mogao bi biti uvjetovan pokraćenim imenom *Nade* (< tal. *Nadalina*).

U mjesnoj su se toponimiji odrazili i sljedeći nadimci čiji su nositelji katkad poznati, a katkad nepoznati: *Beg*, *Brekovac* (< *brek* ‘pas’), *Bulica* (< *bula* ‘muslimanka’), *Klobučar* (nadimak Ćorića u Češljarima), *Krkalo* (vjerojatno rodonačelnik Krkića u Kijevu Dolu), *Meštrak* (usp. *meštar* ‘majstor’), *Mrkonja*, *Riđan* (< *riđ*) i *Vrdan*⁹¹ (< *vrdati* ‘izbjegavati’).

5.4.1. višočlani toponimi antroponimnoga postanja

5.4.1.1. toponimi od antroponima i zemljopisnog naziva:

Bâčenovo brdo, *Bèg rijéka*, *Bènetina pèc*, *Bijèljevo dô*, *Bìlina pècina*, *Bjèlâsova dòlina*, *Bògišina dòlina*, *Božikov dô*, *Brânkova dòlina*, *Bùdim/Bùdin Dô*, *Bùličina gréda*, *Bùtorov kùk*, *Čètkova dòlina*, *Čètkova vòda*, *Čètkovića dô*, *Ćórića dòlina*, *Dàbišin dô*, *Dragâvâč dô*, *Drâgića pròdô*, *Dùprova rùpa*, *Gòšev brijèg*, *Ìvan dòlac*, *Knèžev dô*, *Kòčin dô*, *Krkalin dô*, *Miljanović dòlina*, *Mìlin dô*, *Mrkonjâ jâma*, *Muhàreva/Màreva Ljût*, *Nâdina dòlina*, *Pâvlov dô*, *Pètrov dô*, *Râdavina pèc*, *Râdonjin dô*, *Skòčim/Skòčìn dô*, *Stànina dòlina*, *Vâtin dô*, *Vrâpčev dô*, *Vrdanova ljût*, *Zùkina jâma*⁹².

U ovoj skupini toponima ušćuvano je najviše apelativa koji se odnose na geomorfologiju krša: *do* (apelativ sadržava 13 toponima), *dolina* (7), *jama* (2), *ljut* (2), *peć* (2), *dolac* (1), *jama* (1), *pećina* (1), *prodo* (1) i *rupa* (1). Česti su i odrazi hidronimskih osnova: *rijeka* (1), *voda* (1) i *struga* (1). Nešto je manje odraza oronimskih osnova: *glavica* (2), *brdo* (1), *brijeg* (1), *greda* (1) i *kuk* (1).

5.4.1.2. toponimi od antroponima i fitonima:

Mèštrâkova dùbrava, *Tàreva trèšnja*.

5.4.1.3. toponimi od antroponima i gospodarskih naziva:

Ândrića vrti, *Čètkov sâd*, *Čètkovića vrt*, *Ćórića ògrade*, *Ćósina lâzina*, *Grgina čâtrnja*, *Ìvan lâz*, *Jóvića ògrade*, *Józića vrt*, *Jürâšev tôr*, *Krâljeva lazètina*, *Lùčina lâzina*, *Pâvlov vrt*, *Râdin tôr*, *Râičević lazètina*, *Riđanov pòd*, *Stârâ Bènića čâtrnja*, *Súškova tòrina*, *Ščèpânova ògrada*, *Vícina lazètina*, *Víkova tòrina*, *Vúkića ògrada*.

⁹⁰ Bilježim i oronim *Bit* u Kotezima.

⁹¹ ARJ (21: 443) bilježi i prezime *Vrdelić* te zoonim *Vrdeša* (ime koze) tvorene od glagola *vrdati*. U Sedlarima pak bilježimo toponim *Vrdešin vrt*.

⁹² U jamu je upao Zuko Sinanović (Sinanovići su se u Zavalu doselili iz Ljubinja koncem 19. st.) po kojemu se jama prozvala. Jednom zgodom jedan se od Čalaka ponapio te je u luku obilazio jamu „da se ne bi prezvala“.

Najviše toponima iz ove skupine uz antroponim sadržava gospodarske nazive povezane s poljodjelstvom: *vrt* (4), *lazetina* (3), *lazina* (2), *pod* (1) i *sad* (1). Uz stočarstvo su povezani apelativi *torina* (2) i *tor* (2). Apelativ *ograda* (3) može biti povezan i sa stočarstvom (mogu označivati tor) i s ratarstvom (mogu označivati ograđene njive). Od gospodarskih naziva motiviranih zbiralištima vode ušćuvan je naziv *čatrnja* (osnovni apelativ za zdenac⁹³; 2).

5.4.1.4. toponimi od antroponima i naziva uvjetovanih duhovnim i vjerskim životom zajednice:

Čälākovo grōblje, Galijatov grēb.

5.4.1.5. toponimi tvoreni od antroponima i naziva kulturnopovijesnoga postanja:

Kàdijevića kùla.

5.4.1.6. toponimi tvoreni od antroponima i naziva za obitavališta, javne prostore i putove:

Brānkov lāz (< *laz* ‘uski put’), *Jóvića ùlica, Kréčkova ùlica.*

Uz antroponim najčešće dolaze nazivi putova unutar sela.

5.4.2. jednočlani toponimi antroponimnoga postanja

5.4.2.1. toponimi od posvojnoga pridjeva: *Bitomišlja.*

Hidronim *Bitomišlja* (usp. osobno ime *Vitomisal*) sadržava kršćansko ime *Vid*. Potvrde kršćanskog imena *Vid* s betacizmom nisu navedene u radu Šimunović-Lukenda 1995., ali Petar Skok (3: 585) navodi osobno ime *Bitoie* koje dovodi u svezu s lat. *Vitus*. Na stolačkome području postoji naselje *Bitunja* nastalo najvjerojatnije pokraćivanjem dvorječne toponimijske sintagme **Bitunja Vas*.

5.4.2.2. toponimi antroponimnoga postanja s toponomastičkim sufiksima:

Brēkovac, Butèrina, Četùnica, Dadićuša, Hřljine, Krùnicevina, Medàrice, Miletina, Milíćevina, Pèrišicevina, Ràdova, Stričave, Vrápčevina, Zēčevina.

Većina sufiksa kojima su tvoreni toponimi iz ove skupine označuju pripadnost (-*ača*, -*ac*, -*ava*, -*ica*, -*ina*, -*ovac*/*-evac*, -*ovica*/*-evica*, -*ovina*/*-evina*, -*ulja*, -*uša*).

5.4.2.3. antroponimi u funkciji toponima:

Belènići, Čèngīći, Čěšljāri, Tùcāk.

Uzimanje osobnih imena za imenovanje nije odlika slavenskih jezika nego je pojava mlađega postanja, no u Dubravi ipak nahodimo jedan primjer (*Tucak*). Ostala su dva toponima iz ove skupine (*Čèngić* < *čèngija* ‘kavanska plesačica i pjevačica’ i *Čěšljarić* < *čěšljar* ‘obrtnik koji izrađuje čěšljeve’) nastali pluralizacijom od rodnih imena.

⁹³ Zanimljivo je da je u Gornjem polju (ponajprije u Dubljanima) češći apelativ *gùstijèrna* (D. Vidović 2008: 445).

5.5. toponimi etničkoga ili etnonimskoga postanja:

Cigānjka, Golūbinačkā lōkva (GL), *Golūbinačkō pōlje, Gřčkē gōmile, Gřčkō grōblje, Zāvōskā grādina, Zāvōskō pōsēlje*.

Ktetik *grčki* odnosi se u Popovu na starinu objekta i na graditeljsko umijeće zidara ili klesara koji ju je izgradio, a ne na vjersku pripadnost (tumačenje prema pridjevu *grčki* nahodimo samo u pravoslavnom puku i možemo ga smatrati pučkom etimologijom). Štoviše, na srednjovjekovnome katoličkom groblju u Ravnu na više „grčkih grobova“ stoji titula *proto* kojom se označuje protomajstora. U pučkoj predaji Grcima se smatraju prastanovnici Popova, „svojevrsna metafora predaka“ (I. Lučić 2009: 353). Spomenimo i ktetik *rimji* ‘rimski’ (zabilježen u Ravnome u toponimima *Rimice* i *Rimje doline*) koji se odnose na posjede ravanjske župe. U mjesnoj je toponimiji uščuvan i etnonim *Ciganin*. Naime, na padalištima su svoje šatore običavali prostrijeti Romi (bilo im je zabranjeno ulaziti u sela) koji su za sitan novac kositrom začepali rupe na loncima (*kalājisali*; isto su u Gradcu činili starosjedoci Sentići) te otuda česti toponimi motivirani etnonimom *Ciganin*. U mjesnoj su toponimiji uščuvani i pridjevi *golubinački* i *zavoski*.

5.6. toponimi nejasna postanja ili motivacije:

*Bēzimenac*⁹⁴, *Borālja*⁹⁵, *Čerāzovica*⁹⁶, *Grūmāč lāz*⁹⁷ (*grumac* ‘kapra, *Capparis spinosa*’), *Kōselj vřt*⁹⁸, *Pjētoraj*⁹⁹, *Ratōlovice, Rōjes*¹⁰⁰, *Ūkmāš*¹⁰¹

6. Zaključak

U radu se, na temelju terenskoga i arhivskoga istraživanja, donosi opis naselja koja pripadaju selima Zavala (sa zaseocima Budim Do, Češljari i Muhareva Ljut), Golubinac, Belenići i Kijev Do smještenih oko srednjovjekovnoga Popovskoga grada te se obrađuje oko 500 toponimskih različenica u tome dijelu Popova.

U uvodnome se dijelu opisuje zemljopisni smještaj te kulturnopovijesno okruženje kojemu obrađeno područje pripada.

U drugome se dijelu rada iznosi i osvrt na demografske prilike. Obrađeno je područje bilo izloženo velikim migracijama stanovništva zbog kojih ondje danas

⁹⁴ Možda prema *Bezminac* ‘bez zmija’. Možda naknadno preslojen u *Bezimenac* (< *bezimen*).

⁹⁵ Možda je toponim moguće povezati s glagolom *boriti se* (usp. toponim *Megdan*).

⁹⁶ Možda prema tal. *cerasa* ‘trešnja’.

⁹⁷ Možda od naziva biljke *grumac* ‘kapra, *Capparis spinosa*’.

⁹⁸ Vjerojatno je riječ o toponimu antroponimnoga postanja. Prezime *Drakup* nahodimo među hrvatskim iseljenicima.

⁹⁹ Možda prema alb. antroponimu *Pjetraj* (usp. *Petar*).

¹⁰⁰ Možda prema glagolu *rojiti se*.

¹⁰¹ Možda od **Vukmaš*.

živi dvadeset puta manji broj stanovnika nego koncem 15. st., a čak trideset puta manje nego 1961. Na području obuhvaćenom ovim radom potpuno je izmijenjen narodnosni sastav. Nekoć isključivo, a donedavno većinsko hrvatsko stanovništvo nakon ukidanja pruge Gabela – Dubrovnik 1976. demografski je uništeno te je 1991. činilo tek trećinu ukupnoga stanovništva. Tijekom Domovinskoga rata u studenome je 1991. u Kijevu Dolu od petnaestak Hrvata koji su ostali nakon što su Popovo i Bobane zaposjele srpske postrojbe osam ubijeno, a petero je odvedeno u bilečki zatvor. Nakon oslobođenja Bobana Hrvati su se dijelom vratili u Kijev Do (Srbi su ga potpuno napustili 1992.), a Belenići su, Češljari i Golubinac posve opustjeli. U Zavali je tijekom okupacije ostala jedna hrvatska obitelj koja i danas nastanjuje selo, a u Zavali, Muharevoj Ljuti i Budimu Dolu živi danas desetak srpskih povratnika.

U trećemu dijelu ovoga rada obrađuju se bilježite dijalektološke značajke mjesnih govora koji pripadaju istočnohercegovačkomu ijekavskom štokavskom dijalektu, ali je iz mjesne toponimije razvidno da je prvotni jezični sloj bio šćakavski, vjerojatno i ikavski te nedvojbeno pripada hrvatskomu narodnom biću. To pokazuju ušćuvana skupina *čbr-* te apelativi kao što su *grič*, *hrž*, *klijet* ili *vas* koji su se odrazili u Popovu i susjednome Zažablju.

U četvrtome se dijelu rada iznose prve povijesne potvrde ojkonima obrađenoga područja, objašnjava se nastanak pojedinih ojkonima te donose podatci o mjesnim rodovima.

Središnji se pak dio rada odnosi na mjesnu toponimiju u kojoj se ogleda reljefna, biljna i životinjska raznolikost, gospodarska djelatnost puka (osobito su česti stočarski toponimi i toponimi koji se odnose na stvaranje obradiva tla krčenjem) te važnost mjesta na kojima se nalazi voda (poglavito u brdskim predjelima). Unutar skupine toponima u kojoj su se odrazili toponomastički nazivi bilježita je prisutnost apelativa *kraj* i *školj* prenesenih iz obalne toponimije.

U mjesnoj su toponimiji vidljivi tragovi predrimskoga dalmatskoga supstrata (*Čatrnja*, *Dumnice*, *Gustijerna*, *Klačina*, *Ošlje brdo*). Od adstratnih je slojeva najzastupljeniji turski koji se ponajviše odrazio u zemljopisnome nazivlju (*bubreg* ‘šiljato brdo’, *čair* ‘pašnjak’, *hada* ‘riječni otok’, *surdup* ‘klanac’) te među kulturno-povijesnim i vojnim (*Čitluk*, *Hasa*, *Kula*, *Meteriz*), a u nešto manjoj mjeri među gospodarskim toponimima (*Bašća* i *Majdan*). Veoma je zastupljen i među toponimima antroponimnoga postanja. Od adstratnih je slojeva znatno zastupljen i mletački sloj koji se odrazio u toponimima uvjetovanim zemljopisnim (*kono* ‘prokop’, *vala* ‘prodolina’) i gospodarskim nazivima (*Džardin*, *Jarište*). Vlaškoga su postanja toponimi koji se odnose na krčevine *Razbojne* i *Za Prlom*, a albanskoga toponim *Lindenin do* i možda *Pjetoraj*. Njemački se toponimi odnose na zemljišne i međudržavne granice (*Carine*, *Cilj*). Obilne migracije dovele su do toga da su mjesnome pučanstvu posve neprozirni toponimi hrvatskoga postanja

kao što su *Mili*, *Naklo*, *Nereza*, *Otine*, *Srbić*, *Ubo*, *Zgon* itd. Među toponimima antroponimnoga postanja (koji čine gotovo petinu obrađenoga korpusa) mnogi su motivirani prezimenima raseljenih rodova.

Mjesna toponimija otkriva i mjesta negdašnjih slavenskih poganskih svetišta koja su se prometnula u kršćanska oltarišta i bogomolje (arheološka bi istraživanja mogla potvrditi postojanje crkava posvećenih sv. Martinu, Mihajlu i Spasu), a na patarensku nazočnost upućuje toponim *Starac*. Tragovi su slavenske mitologije najrazvidniji u *Igristima*, središtima popovskih sela u kojima su nekoć *igrate vile*.

Literatura

- ALIČIĆ, AHMED S. 1985. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- ANĐELIĆ, PAVAO. 1999. Srednjovjekovna župa Popovo. *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar, 13–25.
- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. 1881. – 1976. Zagreb: JAZU.
- BROZOVIĆ RONČEVIĆ, DUNJA. 1987. Tragovi poganskih, kršćanskih i islamskih kultura u toponimiji, *Zbornik 6. jugoslavenske onomastičke konferencije*, Odeljenje jezika i književnosti SANU, 7, Beograd, 117–124.
- BROZOVIĆ RONČEVIĆ, DUNJA. 1997. Hidronimi s motivom vrelišta na povijesnome hrvatskom prostoru, *Folia onomastica Croatica*, 6, Zagreb, 7–40.
- BROZOVIĆ RONČEVIĆ, DUNJA. 1999. Nazivi za blatišta i njihovi odrazi u hrvatskoj toponimiji, *Folia onomastica Croatica*, 8, Zagreb, 1–40.
- BROZOVIĆ RONČEVIĆ, DUNJA. 2003. Inojezični elememti u hrvatskome zemljopisnom nazivlju. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 12, Zagreb, 3–14.
- ČOROVIĆ, VLADIMIR. 1999. *Srpski manastiri u Hercegovini*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- DAD = Državni arhiv Dubrovnik.
- DEDIJER, JEVTO. 1909. Hercegovina. *Srpski etnografski zbornik*, 12, Beograd.
- DRAGIĆ, MARKO. 2007./2008. *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu: Split (e-knjiga).
- FILIPOVIĆ, MILENKO S.; MIĆEVIĆ, LJUBO. 1959. Popovo u Hercegovini. *Djela odjeljenja istorisko-filoloških nauka naučnoga društva NR Bosne i Hercegovine*, 15 (11), Sarajevo.
- FERMENDŽIN, EUZEBIJE. 1892. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis : ab anno 925 usque ad annum 1752*. JAZU: Zagreb.
- FRANČIĆ, ANĐELA; MIHALJEVIĆ, MILICA. 1997–1998. Antonimija u hrvatskoj ojkonimiji. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 23–24, Zagreb, 77–102.
- GLUHAK, ALEMKO. 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.

- GOLUŠIĆ, ANTUN. 1991. *Rodovi Slanskog primorja*. Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, knjiga 2, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- GUŠIĆ, MARIJANA. 1974. Etnološka struktura transhumantnog stočarstva na tlu Jugoslavije. *Rad 21. Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije*, Čapljina, 85–101.
- HALILOVIĆ, SENAHID. 1996. Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke. *Bosanskohercegovački zbornik*, 7, Sarajevo.
- HASANDEDIĆ, HIVZIJA. 1990. Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini. Sarajevo: Mešihat islamske zajednice.
- HER = *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (urednici: R. Matasović i Lj. Jojić) 2002. Zagreb: Novi liber.
- HRABAK, BOGUMIL. 1983. Napadi senjskih uskoka na Zažablje, Popovo i Trebinje. *Tribunia*, 7, Trebinje, 101–129.
- HRABAK, BOGUMIL. 1985. Zemljišne parcele feudalaca i muslimanskih seljaka u Popovu, Zažablju i Trebinju početkom Morejskog rata. *Tribunia*, 9, Trebinje, 31–46.
- IVANOVA, OLGA. 1982. Kon značenjeto na balvan vo makedonskata toponimija. *Onomastica Jugoslavica*, Zagreb, 42–44.
- IVANOVA, OLGA. 2006. *Makedonski antropomastikon (XV. – XVI. vek)*. Skopje: Olga Ivanova.
- JAČOV, MARKO. 1983. *Spisi tajnoga vatikanskog arhiva veka XVI – XVIII veka*. Beograd: SANU.
- KATIČIĆ, RADOSLAV. 1998. *Litterarum studia*. Zagreb: Matica hrvatska.
- KATIČIĆ, RADOSLAV. 2008. *Božanski boj*. Zagreb: Ibis grafika, Matica hrvatska, Katedra Čakavskoga sabora Općine Mošćenička Draga.
- KATIČIĆ, RADOSLAV. 2010. *Zeleni lug*. Zagreb: Ibis grafika, Matica hrvatska, Katedra Čakavskoga sabora Općine Mošćenička Draga.
- KATIĆ, SLAVKO. 2009. Vegetacija na prostoru župe Gradac. *Župa Gradac: Humski zbornik*, 12, Gradac, 425–444.
- KREŠIĆ, MILENKO. 2006. Katolici Trebinjsko-mrkanske biskupije prema popisu nadbiskupa Marka Andrijaševića 1733. godine. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 439–452.
- KREŠIĆ, MILENKO. 2010. Depopulacija jugoistočne Hercegovine izazvana turskim osvajanjem. *Povijesni prilozi*, 48, Zadar, 107–124.
- KRISTE, ĐURO. 1999. *Župa Trebinja*. Dubrovnik: Župa sv. Petra (Dubrave Hrid).
- KRISTE, ĐURO. 2007. *MORAŠnica. Slike jednog vremena*. Dubrovnik: PGM Ragusa.
- KURTOVIĆ, ESAD. 2011. Seniori hercegovačkih Vlaha. *Zbornik Hum i Hercegovina kroz povijest*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 647–696.
- LIGORIO, ORSAT. 2011. *Još nešto o akcentu naših romanizama* (uručak).
- LUČIĆ, IVO. 2009. *Povijest dinarskog krša na primjeru Popova polja* (doktorat).

- Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici Fakulteta za podiplomski študiji.
- LUČIĆ, JOSIP. 1988. *Spisi dubrovačke kancelarije: Zapisi notara Tomazina de Saveri 1284. – 1286.; Diversa cancellariae II (1284. – 1286.); Zapisi notara Aca de Titullo 1295. – 1297.; Diversa cancellariae III (1295. – 1297.)*, knjiga 3., Zagreb: Razred za društvene znanosti JAZU, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu.
- MANDIĆ STUDIO, NOVAK. 2000. *Srpske porodice Vojvodstva sv. Save*. Gacko.
- MARIĆ, MARINKO. 2011. Katoličko stanovništvo Orahova Dola i Zavale. *Od Dubrave do Dubrovnika, Humski zbornik*, 13, Neum – Dubrovnik.
- MARIJANOVIĆ, PERO. 2004. *Znanstveno-istraživački projekt Morfološke posebnosti i legende rijeke Neretve*. Mostar: Građevinski fakultet Sveučilišta u Mostaru.
- NOSIĆ, MILAN. 1998. *Prezimana zapadne Hercegovine*. Rijeka: Hrvatsko filološko društvo.
- PANDŽIĆ, BAZILJE. 1959. *De Diocesi Tribuniensi et Mercanensi*. Rim.
- PANDŽIĆ, BAZILJE. 1988. Trebinjska biskupija u tursko doba. *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, Sarajevo, 91–124.
- PATSCH, CARL. 2005./2006. Prilozi za etnologiju istočne Europe – Nekadašnja gustoća naselja ilirskoga krša. *Status*, 8, 156–180.
- PECO, ASIM. 1964. Govor istočne Hercegovine. *Srpski dijalektološki zbornik*, 14/1, Beograd.
- PECO, ASIM. 1986. Ikavskoštokavski govori Zapadne Hercegovine. *Djela ANU-BiH*, 56, Sarajevo.
- POPIS 1879 = *Ortschafts und Statistiks von Bosnien und Herzegovina / Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: K. u. k. Regierungsdrukkeri.
- POPIS 1895 = *Hauptresultate des Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina vom 22. April 1895*. Sarajevo: Statistische Departement der Landesregierung.
- PUJIĆ, SAVO. 2003. Iz trebinjske toponimije: Porijeklo toponima. *Tribunia*, 10, Trebinje, 131–186.
- PULJIĆ, IVICA. 1988. Prva stoljeća Trebinjske biskupije. *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, Sarajevo, 47–82.
- PULJIĆ, IVICA. 1997. Stariji sakralni objekti na području Popova. *Ravno, Popovo – Četiri slike iz povijesti kraja: Humski zbornik*, 3, Ravno – Zagreb, 141–162.
- PULJIĆ, IVICA. 2008. *Popisi izbjeglica iz Donje Hercegovine u Dubrovačko primorje 1875. – 1878. godine, Humski zbornik*, 11, Neum.
- PULJIĆ, IVICA. 2010. Planištarenje: zašto i kako? *Mučeništvo Petra Milanovića*. Biblioteka Crkve na kamenu, 117, Mostar, 47–60.
- PULJIĆ, IVICA; VUKOREP, STANISLAV. 1994. Naša prezimena: korijeni i razvoj. *Hutovo, Biblioteka Crkva na kamenu*, 33, Mostar, 285–357.
- PULJIĆ, IVICA; VUKOREP, STANISLAV; BENDER, ĐURO. 2001. Stradanja Hrvata tijekom

- Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini. *Humski zbornik*, 5, Zagreb.
- REDŽIĆ, HUSREF. 2009. *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- SBiH = *Stanovništvo Bosne i Hercegovine: narodnosni sastav po naseljima*. Zagreb: Državni zavod za statistiku, 1995.
- RSKNJ = *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, I. – XVII. 1959. – 2006. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik.
- SIVRIĆ, MARIJAN. 2003. *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje (1667. – 1808.)*: *Humski zbornik*, 6, Dubrovnik – Mostar.
- Sk = Skok, Petar 1971. – 1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, I – IV. Zagreb: JAZU.
- SPARAVALO, LJUBO. 1979. Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske. *Tribunia*, 5, Trebinje, 53–117.
- STANKOVSKA, LJUBICA. 1992. Antroponimskata baza *Hot-/Hьt-* zastapena vo makedonskata toponimija. *Folia onomastica Croatica*, 1, Zagreb, 55–81.
- ŠIMUNOVIĆ, PETAR. 1976. Toponimija Istarskog razvoda. *Onomastica Jugoslavica*, 6, Zagreb, 3–34.
- ŠIMUNOVIĆ, PETAR. 2004. *Bračka toponimija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- ŠIMUNOVIĆ, PETAR. 2005. *Toponimija istočnojadranskoga prostora*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- ŠIMUNOVIĆ, PETAR. 2006. *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Supetar: Brevijar.
- ŠIMUNOVIĆ, PETAR. 2009. *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- ŠIMUNOVIĆ, PETAR; LUKENDA, MARKO. 1995. Osobno ime Vid. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 21, Zagreb, 213–225.
- ŠIŠIĆ, FERDO. 1928. *Letopis Popa Dukljanina*. Beograd – Zagreb: SKA.
- ŠKALJIĆ, ABDULAH. 1979. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- ŠKOBALJ, ANTE. 1970. *Obredne gomile*. Sveti Križ na Čiovu.
- VAJS, NADA. 2003. *Hrvatska povijesna fitonimija*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- VEGO, MARKO. 1957. *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost.
- VIDOVIĆ, DOMAGOJ. 2008. Toponimija sela Dubljani u Popovu. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 34, Zagreb, 431–448.
- VIDOVIĆ, DOMAGOJ. 2009a. Gradačka toponimija. *Folia onomastica Croatica*, 18, Zagreb, 171–222.
- VIDOVIĆ, DOMAGOJ. 2009b. Gradački rodovi. *Župa Gradac: Humski zbornik*, 12, Gradac, 197–238.
- VIDOVIĆ, DOMAGOJ. 2009c. Utjecaj migracija na novoštokavske ijekavske govore

- u Neretvanskoj krajini i Donjoj Hercegovini, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 15, Zagreb, 283–304.
- VIDOVIĆ, DOMAGOJ. 2011. Razvoj hrvatskoga sustava osobnih imena u istočnoj Hercegovini, *Hum i Hercegovina kroz povijest*. 1, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011., 805–831.
- VIDOVIĆ, MILE. 2004. *Splitsko-makarska nadbiskupija – župe i ustanove*. Split: Splitsko-makarska nadbiskupija, Crkva u svijetu.
- VINJA = *Jadranske etimologije: Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku, I – III*. 1998 – 2004. Zagreb: HAZU, Školska knjiga.
- Vrutak* 1999 – 2007. Hutovo: Društvo prijatelja starina „Hutovo“.
- VUKOREP, STANISLAV. 2009. Naša sela – prošlost i sadašnjost. *Župa Gradac: Humski zbornik*, 12, Gradac, 293–372.
- VUKOREP, STANISLAV. 2011. Kraljica Katarina na putu za Ston kroz Donju Hercegovinu i Neretvansku krajinu. *Hrvatski neretvanski zbornik*, 3, Zagreb, 84–88.
- ŽELEZNIJAK I. M. 1969. *Očerk serbohorvatskoga antroponimičeskoga slovoobrazovanja*. Kijev: Naukova dumka.

The toponymy of Zavala, Golubinac, Belenići and Kijev Do in Popovo

Abstract

On the basis of field and archive research, an analysis is performed of around 500 toponymic forms from the villages Zavala, Golubinac, Belenići and Kijev Do – situated in the southeastern part of Popovo around the medieval settlement of Popovski grad. In the first part of the paper, the area analyzed is placed in its geographical and historical context. In the second part, demographic data is provided, as the area analyzed has been exposed to great migrations and changes in the national and religious composition of its inhabitants. In the third part, the author analyses the important linguistic characteristics of the local speeches, especially those which might contribute to a reconstruction of the pre-migration status of the local speeches. In the fourth part, an explanation of the local oikonymy and a description of these settlements are given. In the fifth and central part of the work, the local toponymy is analyzed in detail.

Ključne riječi: toponimija, toponimska različnica, ojkonomija, Popovo

Key words: toponymy, toponymic type, oikonymy, Popovo